

“TÂRİH-İ CEVDET”TE İSLÂM MEZHEPLERİ (I)**Dr. Sayın DALKIRAN*****ÖZET**

Çok yönlü bir bilim adamı olan Ahmet Cevdet Paşa'nın “Târih-i Cevdet” adlı eseri, ciddi târih kaynaklarımızdan biridir. Cevdet Paşa, bu eserinde Vehhâbilik ve Dürzilikle ilgili ciddi bilgiler vermiştir. Bu çalışmada ise, sadece Vehhâbilik üzerinde durulmuştur. Cevdet Paşa, Vehhâbiliğin ilk çıkışından itibaren Abdullah b. Suûd'un İstanbul'daki idamı ile biten birinci dönemi ile ilgili bilgiler aktarır ve yorumlar yapar. O, târihî bilgiler yanında Vehhâbî zihniyeti ve inançları ile ilgili de bilgi sunar. Ona göre Vehhâbilik, târihteki Hâricîlerin adeta bir uzantısıdır.

Târih-i Cevdet, yakın târihin ender yetiştirdiği ve çok yönlü bilim adamlarımızdan biri olan Ahmed Cevdet Paşa'ya ait bir eserdir. Bu eser, pek çok yönden büyük bir öneme sahiptir. Biz onun içinde dağınık halde bulunan İslâm mezhepleri ile ilgili bilgileri ve değerlendirmeleri *Mezhepler Târihi Metodolojisi* perspektifinde derli toplu bir vaziyette sunmaya gayret edeceğiz. Özellikle Vehhâbilikle ilgili verdiği bilgiler, ilk elden kaynaklara ve Dürzilikle ilgili verdiği bilgiler de adeta saha araştırması hüviyetindeki bazı eserlere dayanmaktadır. Her iki mezheple alâkalı verdiği bilgilerin bir makale çalışması için uzun olabileceğini düşündüğümüzden öncelikle onun Vehhâbilikle ilgili bilgi ve yorumlarını sunacak, Dürzilerle ilgili bilgileri de bir diğer çalışmamızda müstakil olarak ele alacağız. Bu çalışmamızda yani “*Târih-i Cevdet'te İslâm Mezhepleri (I)*” başlığı altında Vehhâbîleri ve “*Târih-i Cevdet'te İslâm Mezhepleri (II)*” de ise Dürzîleri konu edineceğiz.

Öncelikle Cevdet Paşa'nın kısaca kimliğine ve *Târihi*'nin özelliğine işaret etmekte yarar görmekteyiz.

I- AHMET CEVDET PAŞA VE TÂRİHİ

Bulgaristan'ın Lofça kasabasında 1238/1823 yılında dünyaya gelen Ahmet Cevdet, onaltı yaşında İstanbul'a gelmiş ve devrin meşhur alimlerinden ders göyerek 1261/1845 yılında müderris olmuştur. Cevdet Paşa, zamanının seçkin bir devlet

* Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Mezhepleri Târihi Anabilim Dalı Başkanı.

adamı, târihçisi ve bilginidir. Tanzimat döneminde mülkiye, adliye ve eğitim alanlarında yapılan ıslahat hareketlerinde Cevdet Paşa'nın adı başta gelmektedir. Hukuk târihimizde büyük bir öneme sahip bulunan *Düstûr* ve *Mecelle* gibi eserlerin yazılmasında büyük bir rol oynamıştır. Cevdet Paşa'nın târih alanında on iki ciltlik *Târih-i Cevdet*'inin yanında *Tezâkir*, *Ma'rûzât*, *Kısâs-ı Enbiyâ* adlı eserleri de vardır. Ayrıca, daha farklı alanlarda pek çok eseri bulunmaktadır .

Ahmet Cevdet, *Târih-i Cevdet*'ini devletin resmi târihçisi sıfatıyla yazmıştır. 1271/1855 yılında başladığı târihinin birinci cildini bir ay içinde tamamlamıştır. İkinci cildini de aynı hızla bitirmiş, ancak diğer ciltlerin hazırlanması ise ilkler kadar hızlı olmamıştır. Bu esnada değişik görevleri üstlenen Ahmet Cevdet, bu eserini otuz yılda tamamlamıştır. Osmanlı Târihi'nin 1188/1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan 1242/1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına kadar olan dönemi kapsamaktadır. *Târih-i Cevdet*'in ne denli önemli olduğunu Bekir Kütükoğlu şu ifadeleriyle dile getirir:

"Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*'i telif ederken, 1188-1241 devresine âit vekâyinüvis metinlerini, imkân nisbetinde; muâsır diğer telifatı ve kaynak malzemesini, itina ile toplamış; bunlardan muhteva itibarıyla birbirine muvazi olanları mukayese edip, yetişebildiği devlet ricalinden dinledikleriyle tartarak değerlendirmiş; vakaların yalnız cereyan şeklini tasvirle iktifa etmeyip aralarındaki sebep ve netice bağlarını kurmağa, müesseselerin bozulma seyrini ilk defa göstermeğe çalışmıştır. Mensup olduğu ekibin görüşüne de uyduğu için, çözümlenin tahliline girişmiş; kaynaklarını ciddi surette tenkide tabi tutmuş, ayıklamış, can alıcı noktalarını isabetle seçip onların dikkatli bir telhis ve telfikını yapmıştır. Araştırmacı, bu vasıfları ile Cevdet Târihi'ni fazlasıyla kıymetli bulmuş, İslâm'ın eski târihi hususunda nasıl Taberî aşılmaz sayılmışsa, bu eser de yegâne müracaat kitabı gibi mütalaa edilerek kaynaklarını aramak, onlarla mukayesesini yapmak lüzumu hissedilmemiştir.²"

Onun eserinde kullanmış olduğu kaynaklar son derece önemlidir. Ayrıca arşiv belgelerini de yerli yerinde kullanarak, olayları belgelendirme yoluna gitmiştir.³ *Târih-i Cevdet*'in çeşitli tertip ve baskıları bulunmaktadır.⁴ Ahmet

¹ Ahmet Cevdet Paşa ile alâkalı pek çok eser neşredilmiştir. Bu eserler için bkz. Yusuf Halaçoğlu, M. Akif Aydın, "Cevdet Paşa", *DİA*, İstanbul 1993, VII, s. 443-450; Ali Ölmezoglu, "Cevdet Paşa", *İA*, İstanbul 1993, Milli Eğitim Basımevi, III, 114-123.

² Bekir Kütükoğlu, "Târihçi Cevdet Paşa", *Ahmet Cevdet Paşa Semineri*, 27-28 Mayıs 1985, İstanbul 1986, s. 112-113.

³ Konuyla ilgili bkz. Bekir Kütükoğlu, "Târihçi Cevdet Paşa", s. 107-114; Mücteba İlgürel, "Cevdet Paşa Târihi'nin Kaynaklarından Vâsıf Târihi", *Ahmet Cevdet Paşa Semineri*, s. 115-127.

Cevdet, gerçekten verimli bir hayat sürdürdükten sonra, 1313/1895 yılında İstanbul'da vefat etmiştir.

II- TÂRİH-İ CEVDET'TE VEHHÂBİLİK

Ahmet Cevdet Paşa'nın *Târih-i Cevdet*'inde Vehhâbîlikle ilgili bilgiler dağınık bir vaziyettedir. Yani, Vehhâbîlik bir başlık altında ele alınmış ve onunla alakalı olaylar ve inançlar bir birini izleyen sayfalarda derli ve toplu bir vaziyette verilmiş değildir. Ahmet Cevdet, bu eserinde olayları yukarıda da ifade edildiği gibi 1188/1774 yılından başlatarak, 1242/1826 yılına kadar târih sırasını takiben vermiştir. Dolayısıyla Vehhâbîlikle ilgili olaylar da bu târihi seyir içerisinde verilmiştir. Özellikle "*Arabistan Olayları*" başlığı altında bilgi verilmiştir. Biz burada onun takip ettiği târih sırasını takip etmekle birlikte, fazla ayrıntıya girmeyeceğiz. Önemli olarak gördüğümüz ve Vehhâbî zihniyetini yansıtan olayları verecek ve onlarla ilgili onun vermiş olduğu inanç konularına da ayrıca temas edeceğiz. Bizce bu çalışmanın önemi, Osmanlı coğrafyası içerisinde ve üstelik de yakın târih içerisinde vuku bulan bu fırkanın bir Osmanlı târihçisi tarafından yazılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Burada şunu da ifade edelim ki, bizim Vehhâbîlikle ilgili vereceğimiz bilgiler, *Târih-i Cevdet*'le sınırlı olacaktır. Dolayısıyla, *Târih-i Cevdet*'te Vehhâbîliğin birinci dönemi olan zuhurundan Abdullah b. Suûd'un İstanbul'a getirilerek idam edilmesine (17 Aralık 1818) kadar olan süreyi bu çalışmamızda ele alacağız.

Yukarıda kısaca temas etmiş olduğumuz gibi, *Târih-i Cevdet*'teki bilgilerin son derece güvenilir olduğunu belirten araştırmacıların yanında, Yusuf Ziya Yörükân gibi onun Vehhâbîlikle ilgili vermiş olduğu bilgilere güvenilemeyeceğini söyleyenler de bulunmaktadır. O, bu düşüncesini şöyle açıklar: "O devirde siyasi ve coğrafi durum bakımından Necid'deki Vehhâbî hareketi Osmanlı hükümetine isyan ve Medine Şeriflerine tehdit mahiyetinde idi. Bu sebeple Osmanlı müellifleri bu hareketi batıl bir mezhep ve kötü bir bid'at, şerifler ise bir irtidat ve Peygamber düşmanlığı halinde göstermek için yayınlarda bulundular. Cevdet Paşa'nın büyük târihinde Vehhâbîler hakkında verilen bilgilere bu yüzden güvenilemez, İstanbul Meşihat evraki hazinesindeki vesikaların değeri de böyledir. O sıralarda iki defa Mısır kuvvetleri tarafından buralarda askeri hareket yapıldığı için Mısır'da da Vehhâbîler hakkında görtüş tamamen menfi idi. Vehhâbîler, defaatla Kerbelâ ve Şiî mukaddesatına tecavüz ettikleri için İranlıların nazarında Vehhâbîler din düşmanı idi"⁵.

⁴ Yusuf Halaçoğlu, M. Akif Aydın, "Cevdet Paşa", *DİA*, İstanbul 1993, VII, s. 448.

⁵ Yusuf Ziya Yörükân, "Vahhabîlik", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. II, sayı 4, Ankara 1953, s. 63.

Yörükân'nın bu ifadelerini şu şekilde yorumlamak mümkündür. Vehhâbilerle ilgili târihi bilgileri sadece muhaliflerden almak ne kadar sakınca teşkil ediyor ise, mezhebin kendi mensuplarının verdikleri bilgilere tereddütsüz katılmak da mümkün değildir. Bu hususta taraftar ve muhalif olanların düşüncelerine ve eserlerine müracaat etmek kişiyi en sağlıklı bilgiye ulaştırır. Bu bakımdan, Cevdet Paşa'nın verdiği bilgileri de bir kalemlle tamamen güvenilir olmadığını ifade etmek de tam anlamıyla doğru olmayacağı kanaatındayız. Kaldı ki Yörükân aynı çalışmasında, Cevdet Paşa'dan nakillerde bulunmakta ve dokuzuncu dipnotta şu ifadeyi kullanmaktadır: "Cevdet Paşa'nın eserinin muhtelif yerlerinde Vehhâbiler hakkında bilgi vardır. C. 7, S. 290 ve 297'de nakledilen vak'alar ibret vericidir"⁶. Konuyla alakalı Vehhâbiler hakkında doktora seviyesinde araştırma yapan Hüsnü Ezber Bodur da şu hususlara dikkat çeker: Mensuplarının Vehhâbî târihi ile ilgili kaleme aldıkları eserler İbn Haldun'un hâdiseleri nakil ve anlama hususunda yanılma kaynağı hakkında yedi telakkisi ışığında değerlendirilirse, özellikle kaynaklara körü körüne duyulan itimat, onları hiçbir⁷ tenkit süzgecinden geçirmeksizin oldukları gibi doğru olarak zan ve kabul etme şeklindeki târihi hata sebebi Vehhâbî kaynakları için oldukça geçerli görünmektedir. Hakikaten Vehhâbî târihçiler olaylara saf inancın ve tarafgir zihniyetin şartlandırması altında fevkaladelikler izafe ederek değerlendirmektedirler⁸.

Bütün bu açıklamalardan sonra bizim kesin bir dille, *Tarih-i Cevdet*'teki bilgilerin bütünüyle doğru veya yanlış olduğunu söylememiz doğru olmaz. Ancak onun verdiği bilgileri Vehhâbîlikle ilgili ulaşabildiğimiz çalışmalarla, özellikle dipnotlarda karşılaştırmaya gayret edeceğiz. Bu işlemi dipnotlarda yapmamız ise, metinde sadece Cevdet Paşa'nın bilgilerini sunma düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Bu noktada, öncelikle Vehhâbîliğin kurucusu olan Muhammed b. Abdilvehhâb'la ilgili Cevdet Paşa'nın verdiği kısa bilgileri arz edelim.

A- TÂRİH-İ CEVDET'TE MUHAMMED B. ABDİLVEHHÂB

Tarih-i Cevdet'te Muhammed b. Abdilvehhâb'ın hayatı ve görüşleri ile ilgili çok geniş tafsilat bulunmamaktadır. Ancak, konuya ışık tutacak bilgilere rastlamak da mümkündür. O, İbn Abdilvehhâb'la ilgili şu bilgilere yer verir. Vehhâbilerin lideri olan ve Şeyh Necdî diye tanınan Muhammed b. Abdilvehhâb

⁶ Yörükân, "Vahhâbîlik", s. 56.

⁷ Ünver Günay, *İslâm Dünyasında Bir Din Sosyolojisi Öncüsü: İbn Haldun*, Erzurum 1985, s. 16.

⁸ Hüsnü Ezber Bodur, *Dini İhya Hareketi Olarak Vahhâbîliğin Doğuşu, Gelişmesi, Sosyo-Politik ve Ekonomik Neticeleri*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1986, s. VI-VII.

(1206/1792) aslen Necid halkındandır. Şeyh Necdî, Hanbelî mezhebi ulemâsından biri olmakla birlikte, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'a aykırı bir mezhep kurmuştur. Eğitimini Şam'da tamamladıktan sonra Necid bölgesine geri dönmüştür. 1143/1730 senesinde Müseylimetü'l-Kezzâb'ın⁹ memleketi olan Yemâme¹⁰ taraflarında bulunan Uyeyne'de halkı kendi mezhebine davete başlamıştır¹¹.

Muhammed b. Abdilvehhâb'ın ilk zuhuru Osmanlı Sultanı I. Abdulhamid zamanına (1773-1788) tesadüf eder. Onun ortaya çıkışında Haremeyn bölgesinde çokça feryat edilir. Abdulhamid Han, fesat ateşinin ileride alevleneceğini düşünerek oldukça telaşlanır. Devletin vekilleri ise, bu işin inceliğini kavrayamazlar. Şam valisinden gelen yazıda İbn Abdilvehhâb'ın eşkıyalık yapacak, ortalığı karıştıracak, kasıp kavuracak kimse olmadığı; yalnız ilmî konuda davası bulunan ve talebelere

⁹ Yemâme'de ortaya çıkan yalancı peygamber. Hz. Hamza'yı Uhud'da şehit eden Vahşî b. Harb tarafından üstelik de aynı harbe ile göğsünden vurularak öldürülmüştür. Bkz. *Doğuşundan Günümüze İslâm Târîhi*, İstanbul 1992, I, 517; II, 39-41.

¹⁰ Vehhâbîlikle ilgili araştırma yapanlar haklı olarak bu ekolün doğduğu şartları ele almışlardır. Zira, bir düşüncenin alt yapısı ve arka planı oldukça büyük bir öneme haizdir. Bu nedenle Vehhâbîliğin de ortaya çıktığı sosyal, dinî, kültürel ve siyasî geri planı değerlendirmek gerekir. Vehhâbîliğin zuhur ettiği Necid kıtası çok eskiden Yemen ve Aden, İran ve Hint, Irak ve Şam etkisi altında çok çeşitli inançlara sahne olmuş bir yerdir. Örneğin, buranın halkı içinde Hz. Peygamber devrinde Müslüman olmalarına rağmen çok geçmeden Cevdet Paşa'nın işaret ettiği gibi Müseylimetü'l-Kezzâb'ın yanında Secâh, Tuleyhathu'l-Esedî ve Esved-i Ansî gibi sahte peygamberler zuhur etti. Hâricîler bu ülkeden çıkarken, Karmafililer de burada yetiştiler. Cevdet Paşa'nın özellikle vurgu yaptığı gibi yağmacılığa müttemayil idiler. Geniş bilgi için bkz. Yörükân, "Vahhâbîlik", s.55-56; Ethem Ruhi Fığlalı, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, İstanbul 1996, s. 98.

¹¹ Ahmet Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, Dersaadet, Matbaa-i Osmaniyye, 1309, II. Baskı, VII, 182 (sad. VII, 229). (Parantez içinde kullandığımız sadeleştirme için şu bilgileri verelim: I-VI. Ciltleri sadeleştiren Dündar Günday ve Sabah Gazetesi tarafından verilen nüshaların basım yılları I-III. Ciltler 1972, IV-VI. Ciltler 1973; VII-XII. ciltler Tevfik Temelkuran tarafından sadeleştirilip, Üçdal Neşriyat tarafından yayınlanmış ve Tarih konulmamıştır). Muhammed b. Abdilvehhâb'ın hayatı ve görüşleri hakkında geniş bilgi için bkz. Fığlalı, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, İstanbul 1996, s. 97-99; Ahmet Vehbi Ecer, *Târihte Vehhabi Hareketi ve Etkileri*, Ankara 2001, s. 51-63; Aynı mlf., *Üç Tebliğ, Vehhâbîler, İbn Sina, Mekke Şerifleri*, Kayseri 1985, s. 13-14; Hüsnü Ezber Bodur, *Dini İhya Hareketi Olarak Vahhâbîliğin Doğuşu, Gelişmesi, Sosyo-Politik ve Ekonomik Neticeleri*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi 1986, Basılmamış Doktora Tezi, s. 26-40; Yörükân, "Vahhâbîlik", s. 55-56. Muhammed b. Abdilvehhâb'la ilgili yapılan çalışmalar için ayrıca bkz. Bodur, a.g.t., s. VII.

ders veren kimse olduğunu bildirir. Bu bildiri üzerine, durumun tehlike arzemediği kanaatine varılarak, konuya önem verilmez¹².

Cevdet Paşa, Muhammed b. Abdilvehhâb'ın aslında isyan çıkaracak bir kimse olmadığını, ancak Deriyye şeyhi gibi ortalığı kasıp kavuran kimselerin onun mezhebine bağlanmaları ile tehlikeli hale geldiğini dile getirir. Zira, Deriyye şeyhi Muhammed b. Suûd etrafında bir çok Arap toplanmıştı¹³. Bağdat valisi Süleyman Paşa ise, Muhammed b. Abdilvehhâb'la alâkalı olarak Bâbîâlî'ye verdiği raporda, onun bir Hâricî olduğu¹⁴ ve taşkınlıklar yaptığından bahisle Basra ve bir kısım diğer kalelerin tamiri ve yeniden yapılmasının lüzumu dile getirilir¹⁵. Vehhâbiler, doğu Hicaz'da bulunan Necd'e yayılırlar. Bu noktada Ahmed Cevdet, Muhammed b. Abdilvehhâb'dan şöyle söz eder: "Deriyye adlı yerde birkaç yıldır ün salan Muhammed b. Abdilvehhâb adlı ne idiği belirsiz şahıs, bid'at sandığı işleri kaldırmak davasında idi."¹⁶

Cevdet Paşa'nın nakline göre, Muhammed b. Abdilvehhâb halkın altı yüz yıldan bu yana dalâlette kaldığı, bu nedenle de Ehl-i İslâm denilen taifelerin hep

¹² *Târih-i Cevdet*, VI, 123 (VII, 171).

¹³ *Târih-i Cevdet*, VI, 123 (VII, 171). Bedeviler arasında liderliği ele geçirme usulü ile ilgili bkz. P. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Târîhi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1981, s. 52. Muhammed b. Abdilvehhâb ile Muhammed b. Suûd arasındaki mezhebî bağ, İbn Suûd'un İbn Abdilvehhâb'ın kız kardeşiyle evlenmesi sonrasında sihriyyet ile iyice teyit edilmiştir (Ömer Rıza, "Vehhâbilik, Vehhâbiliğin Târihçesi ve Umdeleri", *Sırât-ı Müstakîm*, cilt 24, sayı 617, ay 9, yıl 1340, s. 297). Bir rivayete göre de İbn Suûd'a kızını vermiş ve kendine damat edinmiştir (Neşet Çağatay, "Vehhâbilik", *İA*, XIII, 263).

¹⁴ Bu hareket için Osmanlı yazışmalarında Hâricî veya onun günümüzde de yaşamakta olan kolu İbâdî ifadesi kullanılmıştır. Örnek için bkz. *T SMA* (Topkapı Sarayı Müze Arşivi), E. No: 1867, 4673, 8765, 8737, 8278; *BVA* (Başvekalet Arşivi), Hatt-ı Humâyûn, No: 1968, 3771, 3789/F, 3849, 3801/A, 3784/G, 19569, 19614, 19580 (Ecer, *Üç Tebliğ*, s. 14-15'den naklen). Hariciliğin doğuşu ve görüşleri için bkz. Ethem Ruhi Fırlı, *İbâdiyenin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara, A.Ü. İlahiyat Fak. Yay., 1983.

¹⁵ *Târih-i Cevdet*, V, 36 (V, 51).

¹⁶ *Târih-i Cevdet*, VI, 120-121 (VI, 167).

müşrik oldukları ve kanları ile mallarının kendi mezhebindekilere helâl olduğu görüşündedir¹⁷.

B- TÂRİH-İ CEVDET'TE VEHHÂBİLİĞİN BİRİNCİ DÖNEM TARİHÇESİ

Cevdet Paşa'nın verdiği bilgiye göre, Necidli olan Muhammed b. Abdilvehhâb'ın içinde bulunduğu Arap toplumu cehalet ve zulmet içinde bulunmakta ve onlarda sadece İslâm'ın şekli ve imanın ismi bulunmakta idi. Muhammed b. Abdilvehhâb'ın sözlerini reddedecek bilgileri bulunmayan halkın arasında onunla ilgili iki görüş doğmuştu. Bazıları onu Şam'da ilim tahsil etmiş ulemâdan bir zat olarak görürler ve sözlerini kabul ederlerdi. Bazıları da onun, tâbi oldukları Hanbelî mezhebine aykırı düşüncelerini görerek, ona Mütseylimetü'l-Kezzâb nazarıyla bakmakta idiler. İbn Abdilvehhâb da, "Altı yüz seneden beri insanlar dalâlette kaldı. Şimdi Ehl-i İslâm denilen taifeler hep müşriktir. Kanları heder ve malları Muvahhidine (Vehhâbillere) helâldir" diyerek halkı kışkırtmaktaydı¹⁸.

Cevdet Paşa, Arapların mizaçlarının İbn Abdilvehhâb'ın işini kolaylaştırdığından bahisle şöyle der: "Yağmagirlik yolunda insanların malını almak dahi, Arapların hareket ve mizaçlarına uygun olduğundan¹⁹, bu sebepler kendi mezheplerinin revaç bulmasına yeter bir kazıyye idi ise de, kuvvetli bir akrabalığa dayanmadıkça mezhebinin kolaylıkla şöhret bulup yayılamayacağını anladığından Vâdi'l-Huleyfe'de oturan Deriyye şeyhi Muhammed b. Suûd'un yanına giderek "Benim mezhebime tabi olur ve dediğim yola gidersen az vakit zarfında büyük kuvvet ve Şam'a malik olursunuz" diye onu kandırarak kendi mezhebine dahil

¹⁷ *Târih-i Cevdet*, VII, 182 (VII, 230). Krş. Muhammed b. Abdivehhab, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 94 (Abdurrahman b. Hasan, *Fethu'l-Mecid şerhi Kitâbi't-Tevhid*, Riyad ts..'in metin kısmından).

¹⁸ *Târih-i Cevdet*, VII, 182 (VII, 230). Kardeşi Süleyman b. Abdilvehhâb, amcası ve diğer Hanbelî alimleri kendisine muhalefet ederek, düşünce ve hareketlerini doğru bulmuyorlardı (Yörükân, "Vahhâbîlik", s. 56). Bazı yazarlara göre İbn Abdilvehhâb'la Uyeyne kadısı olan babası arasında fikirlerinden dolayı anlaşmazlık vardı (Haydarzâde İbrahim, "Vehhâbîlik", *Sırât-ı Müstakim*, cilt 17, sayı 441, ay 9, yıl 1335, s. 203).

¹⁹ Cevdet Paşa'nın yağmacılığı bütün bir Arap milletine hasreder manadaki bu ifadesini Necid bölgesinde bulunan ve Muhammed b. Abdilvehhâb'ın içinde yetiştirdiği bedevî Araplarla kayıtlamak daha doğru olur kanaatındayız. Necid bölgesi Araplarının yağmacılık konusunda ne denli ileri oldukları ve bunun nedenleri ile ilgili bkz. Bodur, a.g.t., s. 13-16.

etmiştir. Bunun üzerine Muhammed b. Suûd'un halkı da ona tabi olmuştur ve sözde dini ihya, aslında dünya menfaati için bu yola gitmişlerdir²⁰.

Burada şu hususu hatırlamakta yarar görmekteyiz. Ethem Ruhi Fığlalı'nın ifadeleriyle, İslâm Mezhepleri Târîhi içinde mevcut bulunan fırkalar incelendiğinde birkaçı istisna edilecek olursa, hemen tamamına yakını siyasi ihtiras, iktidarı elde etme, şahsi veya toplum olarak bir menfaat teminine yönelik olarak zuhur etmiştir. Yaşayabilmek için de Kur'ân ve Sünnet'i kendine yardımı çağırarak suretiyle, esas niyetini Kur'ân ve Sünnet'ten biçilmiş kaftanların ardına gizlemek ve örtmek yolunu tutmuştur²¹. Cevdet Paşa, bu düşünceyi Vehhâbilik cereyanının zuhuru ve yayılmasında göstererek, tescil etmiştir.

Vehhâbilerin davranışları ve niyetleri değişik zamanlarda İstanbul'a duyurulmuştur. Bunlardan ilki Mekke şerifi ile Cezar Paşa tarafından bildirilmiştir. Konu İstanbul'da meşveret meclisinde görüşülür. Bu mecliste Vehhâbilerle ilgili inançlar dile getirilerek, görünüşte dini olan bu gruba karşı örfi ve şerfi olarak ne yapılması gerektiği hususunun incelenmesi gerektiğine karar verilir²².

Meşveret meclisinde ileri gelen üyelerden bir kısmı, "el-emru bi'l-marûf ve'n-nehyu ani'l-münker"ın halifenin görevi olduğunu, çölde yerleşmiş bulunan Arapların böyle davalarla ortaya atılmalarının eşkıyalık olup, karışıklık çıkararak halkı yıpratmaya yönelik olduğuna dair görüş bildirirler. Onlara göre, Ashâb-ı Fil gibi Mekke'yi tahrip etmek düşüncesinde olan şahsı yabancı ve eşkiya sayıp cezalandırmak şeriate uygundur. Bu açıdan, Vehhâbilerin kesinlikle cezalandırılmalarının gereği açıklanır. Üyelerden bir kısmı ise, Muhammed b. Abdilvehhâb'ın bu tarzdaki hareketlerinin Mekke şerifi ile aralarındaki çekişme olduğu, başka maksadının olmadığını ifade ederler²³.

Cevdet Paşa, târihi bilgileri sunarken sosyolojik bazı tespitlerde de bulunur. Örneğin, Vehhâbilik ile yağmacı Arapların meşrepleri arasındaki uygunluktan bahseder. Vehhâbiliğin yayılmasındaki önemli nedenlerden biri olarak bu hususa vurgu yaparak şöyle der:

²⁰ *Târih-i Cevdet*, VII, 182 (VII, 231). Muhammed b. Abdilvehhâb ile Muhammed b. Suûd'un ittifakları ile ilgili geniş bilgi için bkz. Haydarzâde İbrahim, "Vehhâbilik", *Sirât-ı Müstakîm*, cilt 17, sayı 441, ay 9, yıl 1335, s. 204-205; Bodur, s. 49-54.

²¹ Fığlalı, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, s. 15-16.

²² *Târih-i Cevdet*, VI, 121 (VI, 167). Benzeri bilgiler için bkz. İzzî Süleyman Efendi, *Târih-i İzzî*, İstanbul 1199, vr. 208 a vd..

²³ *Târih-i Cevdet*, VI, 121-122 (VI, 168-169).

“Vehhâbîler, gerek Zeydiyye mezhebinde bulunan şeriflere gerek Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaattan olan bütün İslâm olanlara kâfir ve müşrik nazarıyla bakarak bunca müsliminin demleri (kanları) heder ve malları kendilerine helâl olmak itikadında bulunup, yağmagirân Arapların meşrebine dahi bu akâid-i bâtila tamam mülâyim ve muvâfik gelmekle mezheb-i mezkûr Cezîretü'l-Arab'da kemâl-i sûrat ile mûnteşir olmakta bulunmuş ve daha Abdülhamid Han devrinde Mekke şerifi tarafından feryatnamelere durum arz edilmişken o vakitten beri gereği gibi işin üzerine eğilip ne oluyor diye araştıran, eleştiren olmamıştı. Durum böyleyken hâlâ meşveret meclislerinde Vehhâbîler, daha önce İstanbul'da bağnazlıkla ortaya çıkan 'Kadıızâdelilere'²⁴ benzetilerek Abdülvahhâb'ın dinin dışındaki bu hal ve hareketleri, Mekke şerifleri Zeydiyye mezhebindendir de ondan ötürü mü, onlara düşmanlık ederler, yoksa başka anlamı mı vardır gibi akıl almaz ihtimalleri sürmeleri şaşılacak şeydir.”²⁵

Cevdet Paşa, bu ifadeleriyle Osmanlı yönetimini Vehhâbîlik hareketinin asıl maksadını anlayamamak ve onu İstanbul'da daha önce vuku bulan Kadıızâdeliler hareketine benzeterek küçümseyen zihniyeti tenkit eder. Ancak, muhtelif zamanlarda Mekke şerifi tarafından İstanbul'a gönderilen feryatnamelere²⁶ Osmanlı Devletinin tam cevap vermemesinin nedenlerine de değinir. Ona göre, Vehhâbîler üzerine çok büyük bir hazırlık yapılması gerekliydi. Ancak Avrupa'nın karışıklığı buna engel olmaktaydı. Hicaz'da bulunan kuvvetlerle iktifa olunmak istenilmişse de, bunların yetersiz oluşları karşısında, Vehhâbîler güçlerini artırmaya devam etmişlerdir²⁷. Ayrıca “Ne çare ki, o vakit Vehhâbîlerin düşünceleri ve ne yapacakları

²⁴ Kadıızâdeliler: Birgili Mehmet Efendi'nin (v. 1573) *Tarikat-ı Muhammediyye* adlı eserini kendilerine ilke kabul eden ve tasavvuf erbabına karşı çıkan vaiz sınıfıdır. Kadıızâdeliler özellikle Küçük Kadıızâde denilen Balıkesirli Mehmet Efendi'ye (v. 1635) bağlıdır. Onların ortaya attığı meseleler kısaca şunlardır: Müsbet ilimleri ve matematiği öğrenmek meşru mudur?; Hızır Peygamber sağ mı değil mi?; Ezan, mevlid vb. okunan şeylerin güzel ses ve makamla okunması caiz mi, değil mi?; Sigara ve kahve haram mı?; Tarikat erbabının devran ve semaları dini yönden doğru mu?; Firavun imanla mı öldü? Ancak asıl bunlar tarikatlarla düşmanlıkla temayüz etmişlerdir. İşleri kaba kuvvete kadar götürmüşlerdir (*Meydan Larousse (Büyük Lügat ve Ansiklopedi)*, İstanbul 1987, VI, 755-756; Cengiz Gündoğdu, *Bir Türk Mutasavvıfı Abdülmecîd Sivâsî*, Ankara 2000, s. 85-122).

²⁵ *Târih-i Cevdet*, VI, 124 (VI, 172).

²⁶ Mekke Şerifi, 1212 yılında Şeyh Ahmed Türki adında bir zatı İstanbul'a göndermişti. *Târih-i Cevdet*, VI, 353 (VI, 470).

²⁷ *Târih-i Cevdet*, VI, 353 (VI, 469-470). Konuyla ilgili ayrıca bkz. Fırlalı, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, s. 98-99; Ecer, *Üç Tebliğ*, s. 17-18.

devletçe gereği gibi bilinmiyordu"²⁸ diyerek, Osmanlının, Vehhâbilerin neyi hedeflediklerini tam anlayamadıklarını da dile getirir.

1211/1796 yılında Vehhâbilerin lideri Abdülaziz, oğlu Suûd'u birçok askerle Lahsa'ya gönderir ve orayı işgal eder²⁹. 1217/1802 yılı başlarında ise Vehhâbiler, Kerbelâ'ya saldırırlar (20 Nisan 1802). Maksatları daha önce Necef'te vukua gelen olayın intikamını almaktır. Ancak Necef'e giremeyeceklerini bildikleri için, Kerbelâ'yı basmaya karar verirler. Şiilerin mâtem gecesinde herkes yas dolayısıyla bitkin bir halde iken Vehhâbiler kasabaya girerler. İkinin Şi'i'yi katlederek, şehri yakıp, yağma ederler. Sonra Hz. Hüseyin'in türbesinde asılı olan altın ve gümüş kandilleri ve diğer kıymetli eşyaları alarak Deriyye tarafına dönerler³⁰.

Cevdet Paşa, Vehhâbilerin kendi inançlarını isbat için kitaplar telif ettiklerini ve bunların karşısında da Ehl-i Sünnet alimlerince onların fikirlerini çürütmek ve reddetmek için risaleler kaleme alındığından söz eder³¹. 1218/1803 yılında Mısır'dan hacca gidip dönen hacılar Vehhâbilerin dağıttıkları bu risale ve bildirileri Mısır'a getirirler. Ellerine geçen bu risale ve eserleri inceleyen Mısır ulemâsı Vehhâbiler hakkında ikiye ayrıldılar. Bunlardan bir kısmına göre, Vehhâbiler tam Müslümandırlar. Diğer bir kısmına göre ise, onlar kâfir ve Hâricîdirler³². Aynı eserleri inceleyerek ulaşılan bu iki görüş arasındaki ayrılık, gerçekten büyük bir uçurumdur ve düşündürücüdür.

1218/1803 senesinde Vehhâbî meselesinin halli için son derece ilginç bir teklif yapılır. Cevdet Paşa'nın verdiği bilgiye göre, İshak Efendi-zâde Ahmed Muhtar Efendi, Sadrazam'a dönerek "Sizin yüksek hatırıncıdan dolayı her istediğiniz padişah hazretleri katında kabul edilir. Sizin sayesinde memleket en iyi şekilde idare olunur. Ancak Padişah efendimiz bazen Hırka-i Şerif odasında dua etseler" der ve devlet işlerinin manevî yoldan hallini ister. Sadrazam da "Padişah efendimiz tarafından bana verilen yetki sonsuz olup, şimdiye kadar isteklerimin

²⁸ *Tarih-i Cevdet*, VI, 353 (VI, 470).

²⁹ *Tarih-i Cevdet*, VII, 31 (VII, 43).

³⁰ *Tarih-i Cevdet*, VII, 167 (VII, 209). Bu olay Osmanlı Devleti ile İran arasında gerginliğe yol açar. Bu nedenle Bağdat Valisine tedbirler alması için emirler verilir. Bkz. *BVA*, Hatt-ı Humâyun, No: 3793/A, 3794/B, 3714/B, 3844 (Ecer, *Üç Tebliğ*, s. 16'dan naklen). Ayrıca bkz. Ömer Rıza, "Vehhâbilik, Vehhâbilğin Tarihçesi ve Umdeleri", *Sırât-ı Müstakim*, cilt 24, sayı 617, ay 9, yıl 1340, s. 297.

³¹ *Tarih-i Cevdet*, VI, 124 (VI, 172).

³² *Tarih-i Cevdet*, VII, 228 (VII, 293).

hepsi kabul olundu. Ancak kendileri Hırka-i Şerif odasında ve diğer kutsal yerlerde Cenâb-ı Hakk'a dua etmekte dakika kaybetmezler.” diye Muhtar Efendi'ye cevap vermiştir³³. Bu durumda İslâmî anlamda dua ve tevekkül anlayışının bir kısım zatlarca ne denli yanlış anlaşıldığını gösterir.

Aynı yıl içinde Mekke'nin Vehhâbîlerce ele geçirilmesine Sultan Selim Han (saltanatı 1789-1807) çok üzülür ve hicri 29 Safer 1218 Pazar günü Arabistan'ın durumunun müzakere edildiği bir toplantı düzenler³⁴. Cevdet Paşa'ya göre toplanan ve fikirlerine müracaat edilen “Meşveret Meclisi” çok net kararlar alamamakta idi. Bu mecliste tartışılan fikirler ve alınması gerektiğine karar verilen tedbirlerin, zamanın güçlüklerine hâl çaresi olamayacağı aklı başında herkes tarafından bilinmekte idi. Ne çare ki, iş hassasiyet kazanmış ve her ne tedbir alınsa altında bir çok gizli sakıncalar bulunmuş olduğundan, devlet adamları dahi kendilerini sorumluluktan kurtarmak için bu heyete danışmaya mecbur idiler³⁵.

Bu arada Muhammed b. Abdilvehhâb, akidesini talim ve telkin için Kelime-i Tevhidi kendi mezhebine göre tefsir eder ve burada halkın hep müşrik olduğunu zikreder. Bu manadaki yazdığı risaleleri ve mektupları değişik yerlere göndererek halkı İslâm dinine davet eder³⁶. Onun bu eserlerine ve düşüncelerine karşı eserler kaleme alındığı ve reddiyeler yazıldığını söyleyen Cevdet Paşa'nın bu anlamdaki tespitlerini müstakil bir çalışma olarak düşünmekteyiz.

Cevdet Paşa, Muhammed b. Abdilvehhâb ile ilgili “Melun Şeyh Necdi bunca asırdan beri gelip geçmiş olan bu kadar belli başlı alimleri dalâletle itham etmiş, bununla da kanaat etmeyip ashab-ı kiramdan nice büyük zatların dahi hata ettiklerini ileri sürmüştür.” diyerek, onun ilk icraatının Zeyd b. el-Hattab (12/634)'ın mezarını yıkmak olduğunu dile getirir. O, Zeyd b. el-Hattab'la ilgili şu bilgileri verir: Hz. Ebu Bekir döneminde Hâlid b. Velid kumandasında bir ordu Müseylimetü'l-Kezzab üzerine gider ve Müseylime'yi mağlûb eder. Ancak, bu esnada ashâbtan bir kısmı şehit olmuştur ve bunların içerisinde Zeyd b. el-Hattab da bulunmaktadır. Zeyd, Cebîle'de defnedilir. Ancak defnedildiği yer çok taşlı olması nedeniyle kabir kazımında gerekli derinliğe ulaşamamıştır. Bunun üzerine kabirlerin üzerleri bir arşın kadar yükseltilmiştir. İbn Abdilvehhâb'ın itiraz ettiği nokta da budur. Yani, ona göre, kabirler yerden sadece birer karış yükseklikte olabilir, bu miktardan daha fazla yükseltmek bid'attir ve böylesi kabirlerin

³³ *Târih-i Cevdet*, VII, 230 (VII, 296).

³⁴ *Târih-i Cevdet*, VII, 231-232 (VII, 298-299).

³⁵ *Târih-i Cevdet*, VII, 232 (VII, 299).

³⁶ *Târih-i Cevdet*, VII, 173 (VII, 231).

yıkılmaları gerekmektedir. Bu gerekçe ile, Zeyd b. el-Hattab'ın kabrini de yıktırıştır³⁷.

Cevdet Paşa, onların günden güne hızla yayılmalarının sosyolojik bazı izahlarını yapmaktan da geri durmaz. Örneğin Vehhâbîlerin etrafındaki halk onlara mübtedi-i müslüman (yeni müslüman olmuş ve İslâmiyet adına bir şey bilmeyenler) nazarıyla bakıp hâllerini ıslaha çalışırlarken, onlar bütününe kâfir ve müşrik gözüyle bakar ve öldürülmelerini ve mallarına el koymayı kendilerine helâl bilirlerdi. Bu tür itikat Arapların mizacına da uygun geldiğinden, derhal bu batıl mezhebe meyletmişler ve boşu boşuna bir çok kişinin kanının dökülmesine neden olmuşlardır³⁸. Vehhâbîliğin hızla yayılmasının arkasında yatan nedenlerden en önemlisi ganimet beklentisi olabilir. Zira daha önce yağmacılıkla elde edilen malın yerini, cihatla elde edilmiş mal almış ve böylece yağmacılık meşru bir hale getirilmiştir.

Vehhâbîler, etraflarındaki insanlar hep müslüman olmalarına karşın, onları İslâm dinine davet ettiler. Aşiret ve kabilelere bu konuda üstün gelecek mezheplerini yaymaya devam ettiler. Mezheplerinin yayılmasındaki diğer bir etken de, Deriyye şeyhi Muhammed b. Suûd'un zekat malından başka kimseden bir şey istemeyip, sadece ganimet mallarından beşte birini almasıydı. Böylece kabileler ve aşiretler kolaylıkla kendilerine tabi oldular. Tabi olanlar artınca da iş mezhep hareketinden çok devlet kurmak sevdasına dönüştü. Osmanlı'ya ve Nadir Şah'ın başında bulunduğu İran'a karşı önceleri ihtiyatlı yaklaşılırken, Muhammed b. Suûd'un ölümünden sonra yerine geçen oğlu Abdülaziz zamanında artık bu iki devlete de kafa tutulmaya başlandı³⁹.

Muhammed b. Abdilvehhâb, Abdülaziz zamanında da mezhebinin yayılmasına çalıştı. Haccetme ve mezheplerinin görüşlerini yaymak için Mekke'ye

³⁷ *Târih-i Cevdet*, VII, 190 (VII, 240-241). Konuyla ilgili ayrıca bkz. Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, İstanbul 1979, s. 285-286.

³⁸ *Târih-i Cevdet*, VII, 191 (VII, 242). Ethem Ruhi Fırlıklı, Vehhâbîlerin yayılış nedenlerini açıklarken Cevdet Paşa'dan bu kısmı nakleder ve şu yorumu yapar: "İşte bu anlayıştaki bölge halkına, İbn Abdilvehhâb'ın ganimet vadeden fikirleri cazip gelmişti. Öyle ya bir müddet evvel, saldırganlık ve yağmacılıkla elde edilen ganimet, bu defa İbn Abdilvehhâb'ın "Tevhid dinini" yaymak için cihad adına kudsiyet kazanıyor ve meşrulaşıyordu. Böylece bu yeni görüşleri kabul etmeyenler kılıçtan geçiriliyor ve malları, beşte bir ganimet hukukuna göre devlete ayrıldıktan sonra, kalanı savaşanlar arasında taksim ediliyordu. Bize göre bu husus, İbn Abdilvehhâb'ın görüşlerinin çölde revaç bulup taraftar kazanmasının önemli sebeplerinden biri oldu (*Çağımızda İtikadi İslâm Mezhepleri*, s. 98).

³⁹ *Târih-i Cevdet*, VII, 191 (VII, 242-243).

otuz kişiden oluşan bir grup propagandacı gönderilmiştir. Bunların görüşleri incelenmiş ve Mekke ulemâsı bu görüşlerin batıl itikatlarla dolu olduğuna hükmetmiştir (1165/1733). Mekke kadısı tarafından bu görüşte olanların küfürü hakkında ilâm verilmiş ve bütünü hapsedilmiştir⁴⁰. Bu yüzden Vehhâbîlere hac için istedikleri izin uzun yıllar verilmemiştir. Ancak 1190/1776 yılında kılıç zoruyla Mekke'ye girmek istemişler ve Mekke şerifi Sürur⁴¹, Dersaadet'e haber göndererek kuvvet talebinde bulunmuştur. Bu talepten haberdar olan Muhammed b. Abdilvehhâb, Şam valisine hususi bir adam göndererek, talebelere ders vermekten başka meşguliyetinin olmadığı, tahsilini Şam'da yaptığından durumunun Şamlılarca bilindiğini ve Mekke emirinin dediği gibi fesat çıkarmaya kudretinin olmadığını beyan ederek, Mekke emirinin şikayetlerini yalanlar⁴².

Osmanlı idaresi ise, Şam valisinden gelen ve İbn Abdilvehhâb'ın "merkûm bir kabile reisi değil ki isyan edebilsin" şeklindeki yazısı dikkate alınarak, Mekke emirinin şikayetlerinin mübalağalı olduğuna hükmeder⁴³. Konuyla ilgili bilgi veren Cevdet Paşa, şu yorumu yapar: "Gerçi Muhammed b. Abdilvehhâb bir kabile reisi değil ise de, açıklandığı üzere Deriyye şeyhi Muhammed b. Suûd'u önüne katıp, onun eliyle kuvvetli bir cemiyet teşkil etmişti. Fakat bu cemiyet gereği gibi tesis edinceye dek devletçe üzerlerine bir hareket vukuundan sakınarak, Devlet-i Aliyye'nin nazar-ı dikkatini celb edecek hareketten bir müddet için kaçınarak gizli kalmak isterdi. O zamanlar Devlet-i Aliyye memurlarının bu gibi hususlarda politikaları pek zayıf olduğundan Vehhâbîlerin maksat ve hedeflerinin ne olduğunu anlayamamışlardı. Mekke emiri bu gidişin fenaya varacağını anlamış ise de, devlet adamlarına anlatamamıştı"⁴⁴.

⁴⁰ Cevdet Paşa'nın Mekke'ye gelen Vehhâbîlerin tamamının hapsedildiğini söylemesine mukabil, Yörükân birkaçının hapsedildiğini diğerlerinin firar ettiklerini söyler ("Vehhâbîlik", s. 56). Vehhâbîlerin tekfiri ile ilgili verilen fetva hakkında da bkz. Eyub Sabri, *Târih-i Vehhâbiyân*, İstanbul 1296, s. 35.

⁴¹ Şerif Sürur ile ilgili geniş bilgi için bkz. Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrreme Emirleri*, Ankara 1984, s. 115-120.

⁴² *Târih-i Cevdet*, VII, 191-192 (VII, 244).

⁴³ *Târih-i Cevdet*, VII, 193 (VII, 244).

⁴⁴ *Târih-i Cevdet*, VII, 193 (VII, 245).

1202/1788 yılında Şerif Sürür vefat edince yerine Mekke'ye Şerif Gâlib⁴⁵ emir olmuştur. Şerif Gâlib de, Vehhâbilerin hac isteklerini reddetmiş ve onların üzerine muhtelif zamanlarda asker gönderir. Şerif Gâlib, Vehhâbilerce başa çıkılamayacağını ve durumun ciddi olduğunu o yılın emîrû'l-haccı olan Cezâr Paşa vasıtasıyla Dersaadet'e bildirir⁴⁶. 1208/1793 senesinde toplanan mecliste yapılan müzakerelerde değişik fikirler ortaya atılmıştır. Bir kısmı "Muhammed b. Abdilvehhâb kelâm-ı kadîm tilâvetini terk ile celb-i dünya için delâil-i hayrât okumak masiyettir ve kubbe ve minare bid'attir ve kaşık ile yemek yemek sadr-ı evvelde yok idi, el ile yemek lâzımdır ve şürefâ-yı Mekke Zeydiyye mezhebinde olduklarından amel ve itikatları şer'a muhaliftir, diye emr-i bi'l-ma'rûf ve'n-nehî ani'l-münker vadisinde itirazlar ediyor, böyle zâhir halde tarîk-ı Hakka davet ve delâlet dâyesinde bulunan kimseye şer'an ve örfen ne lâzım geleceği cây-i teemmüldür" derler. Bu fikri öne sürerler için Cevdet Paşa, bunların adeta İbn Abdilvehhâb'a vekalet edencesine davayı kapama yolunu tuttuklarını ifade eder. Diğer bazıları ise, Fil Ashabı gibi Mekke'yi tahrip fikrinde olan şahsın Hâricî olduğunda şüphe bulunmadığını ve bu nedenle hemen cezalandırılmalarının icap ettiğini öne sürerler. Bir diğeri ise, bu durumun sadece Mekke emiri ile İbn Abdilvehhâb'ın arasındaki mesele olduğu, ikisinin anlaşmasından ibaret olduğu görüşlerini dile getirirler. Bu müzakerelerin sonunda varılan sonuç, konunun Bağdat'a sorulması şeklindedir. Bağdat'tan gelen cevâbı yazıda ise, Vehhâbilerin zararsız hale getirilmelerinin pek de kolay olmadığı şeklindedir⁴⁷.

Cevdet Paşa'nın verdiği bilgilere göre, Dersaadet'te Vehhâbilerin zararlı olup olmadıkları tartışıla dursun, Deriyye Şeyhi hükümetini kurmuştur bile. Yeni mezhep sayesinde bir hükümdar kadar kuvvetlenmiştir. Bu durumu garipseyen Cevdet Paşa şunları söyler: "Hâlâ Vehhâbîlerin meramının neden ibaret olduğu sadrazamlar arasında münakaşa ve mücadele konusu oluyordu. Gerçi Devlet-i Aliyye ulemâ sınıfına fevkalade itibar eder, bu sınıfın en yüksek derecesinde olan zevatını kendi erkanından addederdi. Böyle elli-altmış seneden beri sürüp gelen ve devlet içinde müstakil bir hükümet teşkiline dair henüz sahih bir malumat sahibi olunamaması inanılmayacak bir durumdur."

Cevdet Paşa'nın bu durumu garip karşılamasının ve inanılmayacak bir vaziyet olduğunu söylemesinin yanında o, o zamanın şartlarının bilindiğinde pek de şaşılacak bir şey olmadığını ifade eder. Ayrıca o, ilim erbabı ile mülki erkanın içinde

⁴⁵ Şerif Sürür'un genç yaştaki vefatı sonrasında yerine birkaç günlüğüne kardeşi Abdülmuîn Mekke emiri olduysa da, Mekke emirliğine kardeşi Gâlib münasip görülmüştür. Geniş bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s. 113-114.

⁴⁶ *Tarih-i Cevdet*, VII, 193 (VII, 246). Ayrıca bkz. Vehbi Ecer, *Târihte Vehhabi Hareketi ve Etkileri*, s. 120-121.

⁴⁷ *Tarih-i Cevdet*, VII, 193-194 (VII, 246-247).

buldukları halden bahseder. Ona göre, onların bu durumları Vehhâbîleri anlamaya müsait değildi⁴⁸. Özellikle Vehhâbî hareketi, Cevdet Paşa'nın kendi deyimi ile "Önceleri taassub vadisinde atıp tutmuş ve bir müddet çene yarışı edip gitmiş olan Kadızâdelilere" kıyas edilmekte idi⁴⁹. Ancak, durum hiç de Kadızâdelilerin yapısına benzememekteydi.

Osmanlı'nın bu durumu Vehhâbîlerin işine yaramış, gündün güne iktidarlarını sağlamlaştırmışlar ve çevrelerini genişletmişlerdir. Onlarla Şerif Gâlib, çaresiz savaşlar yapmış ve bir sonuç alamamıştı. 1213/1798 yılında Şerif Gâlib, bazı şartlarla Vehhâbîlerin haccedebilmek için Mekke'ye girmelerine izin verir. 1214/1799 yılında ilk olarak Suûd b. Abdülaziz pek çok Vehhâbî ile Mekke'ye gelip hacceder. Bundan sonra Abdülaziz b. Suûd'un Ceziretü'l-Arab'ın her yerinde hükmü geçmeye başlar. Konu tekrar ulemânın İstanbul'da bir araya gelmesiyle müzakere edilir. Vehhâbîlerin asıl niyetlerinin ne olduğunun öğrenilmesi için Adem Efendinin gönderilmesine karar verilir. Bu kararı Cevdet Paşa, çok geç alınmış bir karar olarak değerlendirir. Zira sözle anlatım zamanı çoktan geçmiş, iş kılıca kalmıştır⁵⁰.

Mekke'nin tamamen Vehhâbîlerin tehdidi altında bulunması üzerine, Mekke eşrafından bazıları tekrar İstanbul'a giderler. Osmanlı sultanı Selim Han bu duruma çok üzülmüş ve bu konunun tekrar görüşülmesini ve acil bir çözüm bulunmasını emreder. Meclis toplanır ve burada Vehhâbîlerin Hâricî olup olmadıkları tartışılır, onların durumunun yakinen araştırılması ve dinî hükmün araştırılarak muktezasıyla amel edilmesine karar verilir. Ancak bu geç kalınmış bir karardır⁵¹. Bu esnada Taif Vehhâbîlerce işgal edilir (18 Şubat 1803). Cevdet Paşa, Vehhâbîlerin Taif'e girince yaptıklarını şu sözleriyle dile getirir:

"Vehhâbîler Taif'te buldukları eşyayı ordularına naklederek dağlar gibi yağdılar. Yalnız kitaplara itibar etmeyerek sokaklara attılar. Binaenaleyh Buhârî ve Müslim'in *Sahihayn*'i ve hadis kitapları, dört mezhep üzere yazılmış fıkıh kitapları, edebiyat, fûnûn ve sâireden binlerce kitap, ayaklar altında süründürüldü. İçlerinde Mushaflar dahi bulunurdu... Uzun müddet bunca kitap ve muteber eser böyle ayaklar

⁴⁸ *Târih-i Cevdet*, VII, 195 (VII, 248-249).

⁴⁹ *Târih-i Cevdet*, VII, 196 (VII, 249).

⁵⁰ *Târih-i Cevdet*, VII, 196-201 (VII, 249-256). Bâb-ı Ali tarafından "Hâricî Suûd'un def'i gâilesi Devlet-i Aliyyenin ehemmi-i maslahatından (BVA, Hatt-ı Humayun, No: 2801/A, 3811)" kabul edilerek bir elçi gönderilmesine karar verilir. BVA, Hatt-ı Humayun, No: 3793 (Ecer, *Üç Tebliğ*, s. 16).

⁵¹ *Târih-i Cevdet*, VII, 202-203 (VII, 258).

altında kaldı. Malların beşte birini emirleri (aldı), geri kalan kısmını da o vahşiler aralarında taksim ettiler"⁵² .

Irak taraflarında bulunan Suûd, Taif'in Vehhâbîlerce alındığını işitince sevinir ve Mekke'ye yönelir. Mekke halkı Suûd'dan korkarak o sene haccetmemeye karar verirler. Bu nedenle o yıl, sadece dışarıdan gelen gruplar haccederler. Suûd ise Mekke'ye geliş amacının halkın akaidini ıslah, Mekke ve civarındaki kötülükleri kaldırarak doğru yolu göstermek olduğunu ifade eder⁵³ .

1218/1803 senesinde Abdullah Paşa'nın haccettikten sonra Mekke'den ayrılmasını müteakip Şerif Gâlib ile Şerif Paşa da Mekke halkını Allah'a ısmarlayarak Cidde'ye giderler. Şerif Gâlib'in Mekke'de kalan biraderi Seyyid Abdülmuîn ise Suûd b. Abdülaziz'e mektup yazar, elçiler gönderir ve Mekke halkı için aman ister. Elçilere Suûd "Ben size ancak bunun için geldim ki, yalnız Allah'a ibadet edesiniz ve esnamı hedm (putları kırmak) ile, Allah'a bir şeyi şerik etmeyesiniz" deyince elçilerden Şeyh Tâhir "Biz Allah'tan başkasına ibadet etmeyiz" der. Bunun üzerine Suûd, Mekke'ye girmek arzusunda olduğundan sözü uzatmak istemez ve onlarla Allah ve Resulünün dini üzerine muahede ettiğini, onu sevenleri sevip düşmanlarına düşman olmaları gereği üzerine söz alarak, aman kağıdını verir⁵⁴ .

1218 senesi Muharrem'in sekizinci günü Vehhâbîler Mekke'ye girerler (30 Nisan 1803). Suûd, ilk olarak Kâbe'yi tavaf eder. Öbür gün kuşluk vakti herkesi mescide toplatır. Bâb-ı Safâ'nın en üst basamağına çıkarak halka hitap eder. Allah'a hamd ettikten sonra şöyle der: "Cenâb-ı Hakk'a teşekkür eylerim. Sizi İslâm'a hidâyet ve şirkten halâs eyledi ve sizi yalnız Allah'a ibadet edip de bulunduğunuz hâl-i şirk ve dalâletten ferâğata davet eylerim ve şeriat-i İslâmiyye üzere Allah'ı sevenlere dost ve Allah'ın düşmanlarına düşman olmak üzere sizden beyat isterim"⁵⁵ .

Bu sözünden sonra elini uzatarak herkesten biat aldı. Sonra da ikindinin peşinden İslâm'ı beyan edeceğini söyler. İkindide ise, Cevdet Paşa'nın tabiriyle koyun çobanlarının bile bildiği meseleleri halka talim eder. Öyle ki, Mekke halkının en cahili bile bu gibi meselelerde Vehhâbîlerin ulemâsından daha bilgilidir. İlk öğrettiği şey içki ve zinanın haram oluşudur. Peşinden kubbelerin yıkılması, putların atılması ve Allah'tan başka ma'bûd kabul edilmemesini emreder. Bundan sonra Hz. Peygamber ile Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Ali, Hz. Fatıma (R.A.)'nın doğdukları

⁵² *Tarih-i Cevdet*, VII, 206 (VII, 262-263).

⁵³ *Tarih-i Cevdet*, VII, 206-207 (VII, 263-264).

⁵⁴ *Tarih-i Cevdet*, VII, 207-208 (VII, 265-266).

⁵⁵ *Tarih-i Cevdet*, VII, 208 (VII, 267).

evler ile Hz. Hatice'nin evini ve diğer değerli kimselerin kabirlerini yıktırır. Üç gün içinde Mekke'yi (Ümmülkurâ) bayağı Deriyye köyüne çevirirler⁵⁶.

Suûd, Mescid-i Harâm'da herkesin ayrı ayrı namaz kılmalarını yasaklayarak, bir imamın peşinde namaz kılmalarını emreder. Mekke'de ne kadar sigara, nargile ve saz çeşidi varsa toplattırıp yaktırır. Ezanın peşinden salavât getirilmesini yasaklar. Osmanlı'nın Suûd'la görüşmesi için görevlendirdiği Adem Efendi'yi yanına çağırır, onunla konuşur ve davranışlarının sebeplerini anlatır. Adem Efendi, ona makul cevaplar verirse de "İşte sizin bu türlü açıklamalarınız halkı yanlış yola düşürmektedir" diyerek konuşmayı bitirir⁵⁷. Suûd on dört gün Mekke'de kalmıştır. Bu esnada pek çok hususu esasından değiştirmiş ve bid'atleri kaldırma gerekçesi ile bir çok yeni bid'atler ihdas etmiştir⁵⁸.

Cevdet Paşa'nın Vehhâbilerle ilgili verdiği bilgiler içerisinde en ilginç her halde mezhebe giriş ücreti ile ilgili olanıdır. Onun verdiği bilgilere göre, Vehhâbiler kendi mezheplerine girmeyenlere aman ve zaman vermeyip öldürürler. Girenlerden de bir miktar giriş parası alırlar. Suûd, Mekke'ye girdiğinde etraftaki kabile ve aşiretlerden kendisine bağlananlardan çok miktarda para ve mal alır. Kendi isteği ile bu mezhebe girenler böyle bir para vermeyi hak ediyorlarsa da, zorla girenler güç durumunda kalıyorlardı⁵⁹.

Suûd, Osman Müzâyifî'nin biraderi Ali b. Abdurrahmân ile Cidde halkını kendine itaata çağırır. Onlar da alaylı olarak kendisine şu cevabı yazarlar: "Bizler Şerif hazretlerinin cemaatindeniz. Bizim itaatımız onun itaatına menuttur (bağlıdır). Farzet ki, senin düşüncene göre şimdiye kadar müşrikinden olduğumuzu ikrâr ile ona âsî ve sana mutî olalım. Bizden, para isteyecek misin? Miktarını tayin etmelisin. Yoksa senin dinine parasız girmek sahih olur mu?" Suûd, bu sözleri ciddiye alarak, giriş ücreti olarak ikiyüz bin riyal, altmış bin altın ve altı bin riyallik ince kumaş tayin eder ve bunları almak için Cidde'ye adam gönderir. Kendisi de peşinden Cidde'ye hareket eder. Ancak beklentisinin aksine top ve tüfek atışıyla karşılaşır⁶⁰.

Hicri 22 Rebiülevvel 1218 (1803)'de Mekke tekrar Şerif Gâlib ile Cidde valisi Şerif Paşa ve bir hayli Türk ve Arap askerleri tarafından Vehhâbîlerin elinden

⁵⁶ *Târih-i Cevdet*, VII, 208-209 (VII, 266-268). Suûd, Mekke'yi işgali sonrasında Osmanlı sultanları adına okutulmakta olan hutbede onların adlarının telaffuz edilmesini yasaklamıştır (*Târihte Vehhabi Hareketi ve Etikeleri*, s. 149)

⁵⁷ *Târih-i Cevdet*, VII, 209-212 (VII, 268-272).

⁵⁸ *Târih-i Cevdet*, VII, 212 (VII, 273).

⁵⁹ *Târih-i Cevdet*, VII, 212 (VII, 272-273).

⁶⁰ *Târih-i Cevdet*, VII, 213 (VII, 273).

⁶¹ kurtarıldı . Ancak kısa bir süre sonra Mekke tekrar Vehhâbilerin eline geçecektir ⁶² . Mekke, Vehhâbilerin ellerinde bulunduğu sıralarda Vehhâbiler Medine'ye de saldırmışlar ve şehrin dış kesimlerini yağma ederek Hz. Hamza'nın türbesini yıkmışlardı ⁶³ .

Vehhâbilerin Mekke'ye girip, Cidde'yi kuşattıkları haberi henüz İstanbul'a ulaşmamış olmasına rağmen, Tâif'in ele geçirildiği ve Şerif'in Mekke'de savunma hazırlıklarına girişmiş olması haberi Osmanlı devletini oldukça etkilemiş ve İstanbul'da değişik söylentileri çoğaltmıştı. Cevdet Paşa, yer yer yaptığı tenkidini burada da yaparak, ilim adamları ile devlet yetkililerinin durumunu izahla sözü şöyle tamamlamaktadır: "Düşünce ve görüşleri resmi ve adetlerin korunması ve şahsî menfaatlerinin zarar görmemesi üzere idi" ⁶⁴ .

Osmanlı hükümeti Hicaz'a bir kuvvet göndererek, Vehhâbilerin yaptıklarına son verme düşüncesinde idi. Bunun için de Mısır valisi Hüsrev Paşa'ya gerekli emiri verdi. Ancak Mısır'da çıkan karışıklıklar nedeniyle Hüsrev Paşa kendini korumaktan aciz kalmıştı ⁶⁵ . Bölgedeki Vehhâbî hakimiyeti öylesine artmıştı ki Şerif Gâlib, herkesin bir imam arkasında namaz kılması ve ezandan sonra salât u selâm getirilmemesi gibi Vehhâbî mezhebinin şartlarını yürütmek zorunda kalmıştı. Ayrıca Cidde ve Mekke'de bulunan Sünniler, Vehhâbilerin yüzüne gülmek için Şiiler gibi sakıncalı hareket ederek mezheplerini gizlemekte idiler ⁶⁶ . Yani Şiî inançları arasında yer alan ve gelişi güzel kullanılmakta olan takiyeye başvurmak zorunda kalmışlardır.

Vehhâbiler, 1221 yılında (Haziran 1805) Medine'yi ele geçirdiler. İlk işleri kubbeleri yıkmak oldu. Ancak halkın yalvarmaları üzerine Hz. Peygamber'in türbesine dokunmadılar. Türbede bulunan bütün kıymetli eşya ve mücevherleri aldılar. Hutbelerde Osmanlı padişahının adının söylenmesi adetini kaldırdılar. Vehhâbî olmayanlar müşrik olarak algılandığı için onların Kâbe'yi ziyaretten

⁶¹ *Târih-i Cevdet*, VII, 213-214 (VII, 274).

⁶² 1806 yılı kanunuevvelin başlarında Mekke, yeniden Vehhâbilerin eline geçer. Şerif Galib'in Suûd'a beyat etmesi üzerine yerinde bırakılmıştır (Neşet Çağatay, "Vehhâbilik", *İA*, XIII, 266).

⁶³ *Târih-i Cevdet*, VII, 214 (VII, 275).

⁶⁴ *Târih-i Cevdet*, VII, 214-215 (VII, 275-276).

⁶⁵ *Târih-i Cevdet*, VII, 216 (VII, 276-277).

⁶⁶ *Târih-i Cevdet*, VIII, 80-81 (VIII, 106).

alıkonulmaları ile ilgili dellallar duyuru yaptılar⁶⁷. Ayrıca Suûd b. Abdülaziz, Osmanlı padişahı Sultan Selim'i mezhebine davet eder şekilde mektup yazdı ve ondan kabirler üzerine türbe yapımı, türbelerde kurban kesimi ve Vehhâbilerce şirk sayılan şeylerin yasaklanmasını istedi⁶⁸.

Bütün bunlardan sonra Vehhâbî meselesi maddeten ve manen Osmanlı devleti için büyük bir felaket olmuştur. O zaman Şam valilerinin uhdesinde bulunan Hac emirliğinin hükmü kalmaz⁶⁹. Ancak Osmanlı devleti tarafından hac yolunun açılması pek nazik ve önemli bir mesele olduğundan 1222 yılında Mekke ve Medine'nin kurtarılması görevi Mehmet Ali Paşa'ya verilir⁷⁰. Mısır valisi Mehmet Ali Paşa, Kölemenleri mağlup ederek Mısır'da birliği sağlar. O, Bâbî'ye gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra Haremeyn-i Şerifeyn meselesinin halline gayret edeceğini bildirir⁷¹.

Mehmet Ali Paşa, gerekli hazırlıkları yaparak oğlu Tosun Paşa'yı 1225/1810 yılında Hicaz'a gönderir. Mekke emiri Şerif Gâlib Efendi, Vehhâbilerden korktuğu için bir taraftan onlara yardım ederken, diğer taraftan da Mehmet Ali Paşa'ya haber göndererek Mısır ordusu Hicaz'a geldiğinde yardım edeceğini vadeder. Dediği gibi de yapar ve sonuçta Yenbuu'l-Bahr kalesi Mehmet Ali Paşa'nın ordusu tarafından alınır (1226/1811). Bu fetih onun Arap yarımadasındaki ilk zaferidir. Haber Osmanlı devletine müjdelendir. Bu arada Rusya ile olan muharebeden bîtar düşen Osmanlı, Haremeyn'in kurtarılmasına yönelik bu zaferi sevinçle karşılar⁷².

1228 yılında (2 Aralık 1812) Tosun Paşa Medine'yi tekrar Vehhâbilerden geri alır. Bu durum İstanbul'a bildirilir. Şehrin anahtarını İstanbul'da törenle teslim alır⁷³. Bu başarısının sonunda Medine bölgesindeki Arap şeyhleri Tosun Paşa'ya

⁶⁷ Bu konudaki tatbikatlarına şu âyeti delil getirirler: "Ey İnananlar! Doğrusu puta tapanlar pistirler, bu sebeple, bu yıllardan sonra Mescid-i Haram'a yaklaşmasınlar" (Tevbe (9), 28.

⁶⁸ *Târih-i Cevdet*, VIII, 124 (VIII, 158-159). Suûd'un Medine halkına hitabıyla ilgili bkz. Eyub Sabri, *Târih-i Vehhâbiyân*, s. 174-176.

⁶⁹ *Târih-i Cevdet*, VIII, 274 (VIII, 348-349).

⁷⁰ *Târih-i Cevdet*, VIII, 129 (VIII, 166). Ayrıca bkz. ve krş. Vehbi Ecer, *Târihte Vehhabi Hareketi ve Etkileri*, s. 152.

⁷¹ *Târih-i Cevdet*, IX, 122-123 (IX, 142-143).

⁷² *Târih-i Cevdet*, IX, 249-255 (IX, 287-288).

⁷³ *Târih-i Cevdet*, X, 99-102 (X, 124-126).

itaat ederler. Mekke emiri Şerif Gâlib Efendi de her yönden yardım ettiğinden Tosun Paşa Medine'den ileri harekete geçer. Cidde ile Mekke'yi ele geçirdikten sonra Taif üzerine yürür. Tâif de 16 Muharrem günü ele geçirilir. Mekke'nin kurtarılması haberi Safer'in yirmi yedinci günü Mısır'a gelince beş gün, Taif'in fethi haberi gelince de üç gün top şenliği yapılır. Mekke'nin ele geçirildiğine dair yazılan tebşirname (müjde mektubu) üç Rebiülevvel Cumartesi günü İstanbul'a geldiğinde, o gün Sultan Abdülhamid adlı şehzade de dünyaya gelmiştir. Bunun üzerine İstanbul'da bir hafta top şenliği ferman edilir. Mekke'nin Vehhâbilerden kurtarılması sonucunda Kâbe'nin anahtarı önce Mehmet Ali Paşa'ya daha sonra da Halife'ye (II. Sultan Mahmud'a) teslim için İstanbul'a gönderilir. Kâbe'nin anahtarını teslim almak için İstanbul'da yine merasimler icra edilir⁷⁴.

1233 senesi başlarında Mehmet Ali Paşa'nın oğlu ve Cidde valisi ve Deriyye seraskeri olan İbrahim Paşa, Vehhâbileri bozguna uğratarak Uteybe adındaki reislerini esir eder. Zilkadenin beşinci günü Deriyye kalesi üzerine her taraftan hücum edilir ve siperleri ile kale topları ele geçirilir. Abdullah b. Suûd güvendiği birkaç adamı ile iç kaleye kapanır. Yirmi gün sonrasında iç kalenin de ele geçirilmesi ile Abdullah b. Suûd, dört oğlu, Muhammed b. Abdilvehhâb'in oğlu ve diğer yakınları tamamen ele geçirilir (Zilkade 1233 / Eylül 1818)⁷⁵. Bu haber Mısır'da top şenlikleri ile kutlanırken, İstanbul'da da haberin ulaştığı 20 Muharrem 1234 târihinde üç gün şenlik yapılır⁷⁶.

Abdullah b. Suûd önce Mısır'a daha sonra da oradan birkaç rütbeli adamları ile beraber posta ağasının yanına katılarak deniz yoluyla 15 Safer günü İstanbul limanına getirilir. Abdullah ve arkadaşları Bostancıbaşı hapishanesine götürülür, sorguya çekilir ve Yalı Köşkü önünde idam edilirler (17.12.1819)⁷⁷. Mehmet Ali Paşa ve İbrahim Paşa kılıç, kaftan ve kendilerini öven bir ferman ile ödüllendirilirler⁷⁸.

O sırada Abdullah b. Suûd'un oğlu ile dört yüz kadar Vehhâbî Mısır'a getirilir. Daha önce Hz. Peygamber'in türbesinden Vehhâbilerce alınan eşyalardan

⁷⁴ *Târih-i Cevdet*, X, 101-102 (X, 127-128).

⁷⁵ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Târîhi Kronolojisi*, İstanbul 1972, IV, 102.

⁷⁶ *Târih-i Cevdet*, XI, 13-14 (XI, 19-20). Ayrıca bkz. Eyub Sabri, *Mir'ât-ı Cezîretü'l-Arab*, Kostantiniyye 1306, s. 124-215.

⁷⁷ *Târih-i Cevdet*, XI, 15-16 (XI, 22-23). Krş. *BVA*, Hatt-ı Humâyun, No: 19529/E, 19685. Ayrıca bkz. Ömer Ruza, "Vehhâbilik, Vehhâbiliğin Târihçesi ve Umdeleri", *Sirât-ı Müstakîm*, cilt 24, sayı 617, ay 9, yıl 1340, s. 298.

⁷⁸ *Târih-i Cevdet*, XI, 16 (XI, 23).

ele geçirilenler de türbedeki yerine konulmak üzere Süre emirine teslim edilir⁷⁹. Böylece Vehhâbîliğin birinci dönemi tamamlanmıştır. *Târih-i Cevdet*'te Vehhâbîlerle ilgili târihi olaylar, yukarıda sözü ettiğimiz gibi Vehhâbîliğin birinci dönemiyle ilgilidir. Ancak birkaç paragraf halinde *Târih-i Cevdet*'te yer almayan Vehhâbîliğin birinci dönem sonrasına da temas etmeği yararlı görmekteyiz.

Türkî b. Abdullah, Suûd hanedanından savaş esnasında kaçıp kurtulan bir Vehhâbî idi. Necd bölgesinde yeniden faaliyet göstererek 1237/1821'den 1309/1891'e kadar sürecek olan ikinci Vehhâbî devletini kurar⁸⁰. Daha sonra bir takım hanedan çekişmeleri olmuşsa da Suûd hanedanından Abdülaziz b. Suûd, Vehhâbî devletini 1319/1901'de yeniden ihya eder. Abdülaziz b. Suûd 26 Aralık 1916 târihinde Hindistan İngiliz yönetiminin tam desteğini alarak İngilizlerle bir anlaşma imzalar. Buna göre Abdülaziz b. Suûd Necd, Hasa, Katif, Cübeyl ve kendisine bağlı diğer bölgelerin hükümdarı olarak tanınır. Bu anlaşmaya göre bu yerler kendisinden sonra miras yoluyla çocuklarına kalacak ve seçtiği veliaht da her hususta İngilizlere bağlı kalacaktır⁸¹.

Osmanlı devletinin yenik düşmesiyle sonuçlanan birinci dünya savaşının peşinden Vehhâbîler Hail, Taif, Mekke, Medine ve Cidde'yi 1340/1921-1344/1925 yılları arasında ele geçirirler. Abdülaziz b. Suûd, Necd ve Hicaz kralı olarak kabul edilir. 20 Mayıs 1927 târihinde İngiltere ile yapılan Cidde antlaşması sonrasında istiklalini ilan ederek, İngilizlerle yapılan ağır şartlardan kurtulurlar. 18 Eylül 1932 târihinde, Abdülaziz b. Suûd unvanını "Arap Suûdiyye Kralı" şeklinde değiştirir. Abdülaziz b. Suûd, 4 Kasım 1953 târihindeki ölümüne kadar, Suûdi Arabistan Kralı olarak, daha 1912 yılında kurduğu ve hem siyasî ve askerî teşkilatının temelini teşkil eden, hem de zayıflamış bulunan Vehhâbî zihniyetini canlandıran "İhvan" teşkilâtının da yardımıyla Arapları kontrol altına almayı başarır⁸².

C- TÂRİH-İ CEVDET'TE VEHHÂBÎ İNANÇLARI

Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*'inde Vehhâbî inançlarına çok değişik yerlerde temas etmiştir. Bu inançlar, toplu bir vaziyette değerlendirildiğinde genel anlamda karşımıza tevhid, şirk, bid'at gibi kavramlar çıkmaktadır. Onun verdiği bu bilgiler,

⁷⁹ *Târih-i Cevdet*, XI, 16 (XI, 24).

⁸⁰ Bodur, a.g.t., s. 80-83.

⁸¹ Fırlı, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, s. 99-100; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Târîhi*, Ankara 1957, III, 120-121. Suûdi-İngiliz ilişkileri için bkz. Bodur, a.g.t., s. 87-92.

⁸² Fırlı, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, s. 100; Geniş bilgi için bkz. Vehbi Ecer, *Târîhte Vehhabi Hareketi ve Etkileri*, s. 167-176; Bodur, s. 92 vd..

ilk elden olma özelliği de taşımaktadır. Zira Vehhâbilîğin çıkışı, zaman olarak eserin yazıldığı târihe çok uzak değildir. Bu bakımdan eserde verilen bilgiler büyük bir öneme haizdir. Ayrıca şu hususa da dikkat çekmek gerekir ki, Osmanlı'nın hem bilim adamı hem de üst düzey bir yönetici olarak Cevdet Paşa'nın bu eserinde Osmanlı'ya baş kaldıran Vehhâbîlere bîtaraf bakması da beklenemezdi. Ancak o yukarıda görülmüş olduğu gibi, olayları hem târih felsefesi, hem de din sosyolojisinin bakış açısı ile değerlendirmiştir. Bu itibarla Cevdet Paşa'nın görüşlerinde özgünlük bulunmaktadır. Öncelikle şunu ifade etmekte yarar bulunmaktadır: Cevdet Paşa, Vehhâbî inançlarının belirginleştiği tevhid ve bid'at kavramlarını iç içe bir şekilde vermiştir. Kaldı ki bu konulardaki Vehhâbî inançlarını net olarak birbirinden ayırmak da kolay değildir. Zira konular Vehhâbîlerde girift bir şekilde bulunmaktadır. Şimdi onun Vehhâbî inançları ile ilgili verdiği bilgilere özet yollu temas edelim.

Vehhâbîlerin görüşleri Cevdet Paşa'ya göre, şeran yasak ve mekruh olan bir çok şeyleri açık şirk kabul etmekten ibarettir. Ayrıca dini emirlerde hududu tecavüz etmektedirler. Garb hacıları her ne kadar mezhepçe Malikî ve itikatça Sünnî iseler de, ekseriyet bedevilerde olduğundan, Vehhâbîlerin bid'at diye itiraz edecekleri hususlarda karşı koyamıyorlardı. Bazı halk ile bir kısım ulemâ da bu aşırı hareketleri ve icraatları hoş karşılamakta idiler. Cevdet Paşa, bu konuda 1233/1817 senesinde Abdurrahmân Cebertî'nin Vehhâbîliği anlatan yazısını, *Târih-i Cevdet*'inde aynen verir⁸³.

Vehhâbîlik hakkında, "Şer'an yasak ve mekruh olan birçok şeyleri açık şirk kabul etmekten ibarettir. Bu yönüyle dini emirlerde hududu tecavüz ettiklerinden bir dalâlet grubu olmuşlardır"⁸⁴ diyen Cevdet Paşa, Vehhâbîlerin tevessül ile ilgili Vehhâbî görüşlerini şöyle açıklar: Allah'a doğrudan doğruya ibadet etmek farz olduğundan bu yolla bir şeyi vesile ittihaz etmek (tevessül) caiz değildir. Dua da bir ibadet olduğundan Allah'tan başkasına dua etmek ve onlardan yardım istemek "Muhakkak Allah, kendisine şirk koşanı affetmez"⁸⁵ kavlince faydası olmayan şirkin bir nevidir. İlk defa müşrikleri tevhide davet eden Nuh (as)'dır. Halk önceleri sâlihlerden olan bir kısım zatların vefatlarından sonra onlara hümmeten suretlerini yapıp, ibadet eder olmuşlardır. Hz. Nuh, onları tevhide davet için gönderildi. Ancak onlar, hak sözlü kabul etmeyip, bu suretlere ibadete devam ettiler. En sonunda Hâtemü'l-Enbiyâ (a.s.) hazretleri onları tevhide davet etti. Yine kabul etmeyerek "biz bu suretlerin şefaatinin umarız ve onlara ibadet ile Allah'a yaklaşmak isteriz" dediler. Ancak Hz. Peygamber, onların bu türlü tevil ve itirazları kabule etmedi ve

⁸³ *Târih-i Cevdet*, VIII, 272-274 (VIII, 346-348).

⁸⁴ *Târih-i Cevdet*, VIII, 272 (VIII, 346).

⁸⁵ İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, *es-Sünen*, İstanbul 1982, Kitâbu's-Salât, H. 1390.

onlara savaş açarak o suretleri kırdı ve parça parça etti. Binaenaleyh enbiya ve evliyâdan birini yad ile yardım isteyenler, adak ve sadaka ile vesair şekilde türbelere hürmet eyleyenler hep müşriktir. 'Biz onların şefaathlerini umarız ve onları Cenâb-ı Hakka yaklaştırmaya vesile eyleyiz' demeleri kendilerini şirkten kurtarmaz⁸⁶. Vakt-i saadetteki müşrikler dar zamanlarında ve başları belâyâ girdiği zaman Allah'a ihlâs ile duâ ve niyâz ederlerken; başları selâmette iken evliyâlara ve putlara dua ederlerdi. Asrımızdaki müşrikler ise başları dar da kalınca filan piri, falan şeyhi anmakla kurtulacaklarını zannederler. Onun için asrımızın müşrikleri ilk müşriklerden daha kötüdür. Meşâyihden birine yönelerek yardım isteyenler şöyle dursun, "Ya Resulallah bana şefaath et" diyenler bile tekfir olunurlar⁸⁷.

Bu görüşleri kabul etmeyen Cevdet Paşa'ya göre, Vehhâbî mezhebinin başlangıcı Hanbeliyye ulemâsından İbn Teymiyye ile ona tabi olan İbn Kayyim'in bazı şer'î meselelerdeki aşırılıklarıdır. İbn Abdilvehhâb da, onların eserlerine dayanarak mübalağalı bir tarzda ifrat yoluna sapmış ve kendisine göre yeni bir mezhep kurmuştur⁸⁸.

Cevdet Paşa, Necid Şeyhi Muhammed b. Abdilvehhâb'ın yollarını izlediği ve onları da aşırılıkta geri bıraktığını söylediği İbn Teymiyye ve İbn Kayyim'in görüşlerini de *Târih-i Cevdet*'inde özetler. Özellikle onların kabir ve kabir ehline adak adamak, kabirlerde dua ve niyazda bulunmak, mesîh ve azizler hakkında düşünülen şirkler, türbelere tazîm gibi konulardaki görüşlerine temas eder⁸⁹. Onların bu görüşlerini aşırılık olarak değerlendiren Cevdet Paşa'nın yaptığı tenkit kendi ifadesiyle şöyledir:

"Velhasıl türbelere ta'zîm hakkında halkın ifratına mukabil İbn Teymiyye ile İbn Kayyim dahi ifrat ederek alelumum ziyâret-i kubûru men ile türbelerde kurban kesmek ve ehl-i kubûrdan istiğâse ve istimdâd etmek gibi efâli şirk

⁸⁶ *Târih-i Cevdet*, VII, 183 (VII, 230). Krş. Muhammed b. Abdivehhab, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 150 vd. (Abdurrahman b. Hasan, *Fethu'l-Mecîd şerhi Kitâbi't-Tevhid*, Riyad ts..'in metin kısmından).

⁸⁷ *Târih-i Cevdet*, VII, 183 (VII, 230-231). Krş. Muhammed b. Abdilvehhâb, *Keşfu's-Şubuhât*, Riyad ts., s. 27-29 (Fığlalı, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, s. 102-103'den naklen).

⁸⁸ *Târih-i Cevdet*, VII, 186 (VII, 234).

⁸⁹ *Târih-i Cevdet*, VII, 186-188 (VII, 234-238). Krş. Muhammed b. Abdivehhab, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 192 vd. (Abdurrahman b. Hasan, *Fethu'l-Mecîd şerhi Kitâbi't-Tevhid*, Riyad ts..'in metin kısmından). İbn Teymiyye, bidatleri işleyen Müslümanları müşrik sayıp bunlara kaşı cihat etmenin farz olduğunu ilan eder (Zâkir Kadîrî, "Vehhâbîler", *Türk Yurdu*, c. I, No. 2, İstanbul 1340, s. 126).

kabilinden addettiler. Halbuki kabr-i Nebî (a.s.)'ın ziyareti vacip midir, yahut mendup mudur? Müçtehidîn ancak burasında ihtilaf etmişlerdir. Yoksa Ravza-i Mutahhara ziyaretine şedd-i rahl etmek mücib-i ecr-i azim ve câlib-i şefaati Nebiyy-i Kerîm olacağı cây-ı bahs değildir. Ve ehl-i İslâmı bundan men' etmek gibi makâle-i şenâyı İbn Teymiyye ile İbn Kayyim gibi ona tabi olanlardan gayrı kimesne cüret etmemiştir. Onları bu mezleka (hataya) düşüren dahi "iştedde gadabullâhî alâ kavmin ittehzâû kubûra enbiyâihim mesâcid"⁹⁰ hadis-i şerifi olup, bunun me'dâsı (manası) ise: Esnâma secde edercesine Nebilerin kabirlerine secde edenlerin mazhar-ı gadab-ı ilâhî olmasından ibarettir"⁹¹.

İbn Teymiyye'nin kabir ziyareti ile kabirler yanında dua ve yardım dilemeyi şirk olarak gören görüşlerini reddeden Cevdet Paşa, İmam Nevevî ve İmam Sübkî'den yaptığı hadis nakilleriyle bunlarda bir sakınca olmadığını ifade eder. İbn Abdilvehhâb'ın İbn Teymiyye ve İbn Kayyim'den de aşırı giderek, onların "şer'an yasaktır" dedikleri fiilleri, hep küfre sebep olan amellerden saydığından söz eden Cevdet Paşa şu görüşlerini dile getirir:

Muhammed b. Abdilvehhâb'a göre, türbelere adak veya dua veyahut etraflarında tavaf etmek, örtüsünü öpmek veya teberrüken⁹² toprak almak gibi fiiller ile tazim edenler ve kabir ehlinden yardım dileyenler kâfirdirler. Ayrıca bunları tekfir etmeyenler de kâfirdir. Halbuki küfür, ancak Allah'ın birliği gibi dinin zaruriyyatını, Hz. Peygamber'in risâletini, namazın farz oluşu gibi kesin olan emirleri inkar ile olur. Yoksa Hz. Muhammed (s.a.v.)'i kabul eden Müslüman, gizli bir şüpheye dayandığı sürece tekfir olunmaz. Zira Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat mezhebi müslüman olmuş olanları tekfirden çekinir. Binaenaleyh imamlar, bid'at ehlinin zararını defetmek için katillerini emretmekle beraber kendilerini tekfir etmezlerdi"⁹³.

İbn Teymiyye ile İbn Kayyim'in de sözü edilen fiillere şirk dedikleri vaki ise de, Cevdet Paşa bu ikisinin şirkten muratlarının küçük şirk olup, "Şüphesiz Allah kendisine şirk koşulmasını affetmez ve bunun dışındakileri ise affeder"⁹⁴ âyetindeki büyük şirk olmadığını ifade eder. Ona göre, Allah'ın affetmeyeceği büyük şirk İslâm dininden çıkmaktır, put, ateş ve su gibi şeylere ibadet ile mahlûkâtın birini Allah'a

⁹⁰ Muvatta, Sefer 85.

⁹¹ *Târih-i Cevdet*, VII, 188 (VII, 238).

⁹² Teberrüken: Bereket kabul ederek, uğur sayarak anlamındadır (Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 1317, s. 377).

⁹³ *Târih-i Cevdet*, VII, 189 (VII, 239). Krş. Muhammed b. Abdilvehhâb, *Keşfu's-Şubuhât*, s. 22-23.

⁹⁴ Nisa (4), 116.

ortak koşmaktan ibarettir. Buna “şirk-i celî” denilir. “Şirk-i hafî” ise, Allah’tan başkasına yönelmektir. İnsanlardan bazıları, bir zaman bundan kurtulamamışlardır. Peygamberler şirk-i celîden uzak oldukları halde, şirk-i hafîden korunmak için Allah’a yalvarmışlardır⁹⁵.

Cevdet Paşa, şirk-i celî ve şirk-i hafî konularını, daha iyi anlaşılabilir hale getirmek için Peygamberlerin sözlerinden örnekler verir. Meselâ, İbrahim ve İsmâil (a.s.)’in, “Ey Rabbimiz! Bizi sana boyun eğenlerden kıl, neslimizden de sana itaat eden bir ümmet çıkar, bize ibadet usullerimizi göster, tevbemizi kabul et; zira tevbeleri çokça kabul eden, çok merhametli olan ancak sensin”⁹⁶ ve Hz. Yusuf (a.s.)’un “Beni müslüman olarak öldür ve beni sâlihler arasına kat”⁹⁷ diye dua etmeleri bu anlamdadır. Özetle, şirk-i hafînin çeşitleri olup “Hevâ ve hevesini tanı edinen ve Allah’ın (kendi katındaki) bir bilgiye göre saptırdığı, kulağını ve kalbini mühürlediği, gözünün üstüne de perde çektiği kimseyi gördün mü? Şimdi onu Allah’tan başka kim doğru yola eriştirebilir? Hâla ibret almayacak mısınız?”⁹⁸ âyet-i kerimesi iktizasınca nefis ve şehvete tabi olmak bir nevi şirk-i hafî olduğu gibi, riyâ da şirk-i hafîdir, ameli yok eder. Ancak, ‘riyakârlar hep kâfir olup, bunların kanlarını akıtmak ve mallarına el koymak helâldir’, diyen yoktur⁹⁹.

Şirk konusunda Cevdet Paşa, İslâm ulemâsının görüşlerini yansıtmayı uygun görerek şu yorumları yapar: İslâm ulemâsına göre, güneş, ay, yıldız ve put gibi ilâh kabul olunan şeylere secde etmek küfürdür. Bu tarzdaki ma’bûd edinilen şeyler için kurban kesmek şirkdir. Ancak, Allah’tan başkası için kan akıtmak, türbelere adakta bulunmak gibi fiiller, bazılarına göre haram iken, bazılarına göre ise, teberrükten türbelerden toprak almak ve türbelerin etrafında tavaf etmek gibi yasaklar içinde mütalaa edilir¹⁰⁰. Şeyh Necdî ise, bunların hep küfür ve şirk-i celî olduğunu iddia ile, şu kadar yüz seneden beri bütün Ehl-i İslâm’ın dalâlette

⁹⁵ *Târih-i Cevdet*, VII, 189 (VII, 239-240). Şirk ve çeşitleri ile ilgili bilgi için bkz. ve krş. Haydarzâde İbrahim, “Vehhâbilik”, *Sırât-ı Müstakim*, cilt 18, sayı 448, ay 11, yıl 1335, s. 64; Nadim Macid, *Kur’ân ve Hadîse Göre Şirk ve Müşrik Toplum*, Konya 1992, s. 17-40.

⁹⁶ Bakara (2), 128.

⁹⁷ Yusuf (12), 101.

⁹⁸ Câsiye (45), 23.

⁹⁹ *Târih-i Cevdet*, VII, 189 (VII, 240). Krş. Muhammed b. Abdivehhab, *Kitâbu’t-Tevhid*, s. 66. Aynı ifadeler için bkz. Haydarzâde İbrahim, “Vehhâbilik”, *Sırât-ı Müstakim*, cilt 18, sayı 448, ay 11, yıl 1335, s. 64-65.

¹⁰⁰ Haydarzâde İbrahim, “Vehhâbilik”, *Sırât-ı Müstakim*, cilt 18, sayı 448, ay 11, yıl 1335, s. 65.

kaldıkları kanaatindedir. Bu bakımdan Şeyh Necdî “İzâ kâleraccülû helekennâsü fe hüve ehlekehüm = Bir kişi insanlar helak oldu dediğinde, o onları helak etmiştir.”¹⁰¹,
hadisinin aslına uymuştur¹⁰².

Yukarıda beyan etmiş olduğumuz gibi Zeyd b. el-Hattâb’ın kabrini yıkmakla işe başlayan ve kendilerine kabirlerle ilgili icraatlarından dolayı bir kısım yazarlarca “mâbet yıkıcıları” adı verilen¹⁰³ Vehhâbilerin lideri Şeyh Necdî’nin bu konudaki düşüncesini Cevdet Paşa kendi ifadesi ile şöyle tenkit eder:

“Biz ahkâm-ı şerîyyeyi ashâb-ı kirâmdan ahz ve telakki eyledik ve “Ashâbî kennücümü = Ashâbım yıldızlar gibidir. Hangisine uyarsanız, hidâyete erersiniz”¹⁰⁴. hadîs-i şerîfinin iktizâsınca iktidâ ile memuruz. Hâl böyle iken bin yüz bu kadar sene sonra bir mutaassıp mudıl Necdî müctehid-i mutlak olmak davasıyla ortaya çıkıp bu kadar ashâb-ı kirâmın hatalı olduklarını iddia eylemekle nasıl bir bid’at ve dalâlette olduğu aşıkardır... Müseylimetü’l-Kezzâb’ın yerinde zuhur etmesi ve Müseylime muharebesinde şehit olan ashâb-ı kirâmın kabirlerini yıktırması Müseylimetü’l-Kezzâb’a fenalıkta halef olduğuna âdil şahitler ile malûm olur. Az düşünseydi kendisi de bunu anlayabilirdi. Ama ne çare Cenâb-ı Hak bir şahsın gözüntün basiretini kaparsa güneş gibi açık olan şeyleri bile görüp bilmez”¹⁰⁵.

Cevdet Paşa’ya göre İbn Abdilvehhâb’ı ictihad fikri sarmıştır. Bu yüzden hak ve bâtulı fark edemez durumdadır ve saadet asrından sonra ne kadar yenilik var ise, onu kaldırmaya çalışmıştır. Halbuki İbn Abdilvehhâb’ın görüşünün aksine bid’at ikiye ayrılır: Bidat-i hasene ve bid’at-i seyyie. Bu ikisini bir birinden iyi ayırmak gerekir. Sonradan zuhur eden nice şeyler vardır ki, güzel şeylerden kabul edilir. İnsan, tabiatı gereği olduğu gibi bir yerde durmayıp fende ve sanayide yapılan yeni icatlarla terakki etmekte olduğundan, Şeyh Necdî’nin davranışı bu tabii gidişe karşı bir hareket idi. Aslında harpte bedevîler medenilere galip iken, sanayinin gelişmesi sonrasında iş tersine dönmüştür. Top ve tüfeğin icat olunmasından bu yana medeniyet, bedeviyete galip olmuş ve günden güne bu galibiyetinin derecesi

¹⁰¹ Müslim, Birr 139.

¹⁰² Târih-i Cevdet, VII, 189-190 (VII, 240).

¹⁰³ Muhammed Ebû Zehra, *İslâm’da Siyasi ve İtikâdî Mezhepler Târîhi*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı – Osman Eskicioğlu, İstanbul 1970, s. 282.

¹⁰⁴ Hadis için bkz. İsmâil b. Muhammed Aclunî, *Keşfu’l-Hafâ ve Müzîlü’l-İlbâs Ammâ İštehera Mine’l-Ehâdis alâ Elsineti’n-Nâs*, Beyrut 1351, I, 132, h. no: 381; Şa’rânî, *el-Mizânu’l-Kübrâ*, I, Mısır ts., s. 30.

¹⁰⁵ Târih-i Cevdet, VII190 (VII, 241).

artmaya başlamıştır. Bu durumda Şeyh Necdi'nin bir çıkmaz yola sapmış olduğu açıktır¹⁰⁶.

Cevdet Paşa'nın 1221 olaylarını anlatırken “Daha önce Kadızâdeli denilen sülilere kıyasen mücerred taassublarından nâşi bid'atleri kaldırmak istiyorlar, yahut Şiilere adavetlerinden dolayı serkeşlik ediyorlar diye bahsolunuyordu. Onlar ise, Ehl-i Sünnet ininde mekrûh addolunan ve belki hasenattan ma'dûd olan bid'atleri şirk diye itikat etmekle bunca ehl-i İslâm'a müşrik nazarıyla bakıyorlardı”¹⁰⁷ diye bahsettiği Vehhâbîlerin bid'at olarak gördükleri bir kısım âdetler şunlardır: Delâil-i şerife okumak. Kubbe ve minare inşa etmek. Kubbeler ve minareleri de bid'at olarak nitelendikleri için Peygamberimizin kabrindeki kubbeyi ve diğer İslâmiyet'in nişanı olan minareleri ve Kâbe'nin bazı yerlerini yıkmak istemişlerdir¹⁰⁸. Kaşık ile yemek yemek de bid'attir ve elle yemek gerekir¹⁰⁹. Hacca gelirken hacıların beraberlerinde silah, davul, zurna gibi şeyleri getirmeleri de bid'attir¹¹⁰. Şüphesiz, Vehhâbîlerin bid'at olarak nitelendirdikleri, Cevdet Paşa'nın *Târih-i Cevdet*'inde saydıkları ile sınırlı değildir. Onun temas etmediği pek çok şey de bid'at kapsamına girmektedir¹¹¹.

Cevdet Paşa, Vehhâbî inancı ile ilgili verdiği bilgileri bir münasebet ile üç gruba ayırarak şöyle özetler:

Birincisi: Vehhâbîler, “amel, imandan bir cüzdür” derler. Yani bir vakit namazı ve bir yıl zekatı bırakan kimse kâfir olur, öldürülür ve malı helâldir, diye inanç sahibidirler.

İkincisi: Peygamberler ve evliyâ ruhlarından bir şey isteyip yalvarmak ve kendilerini affettirmek için yardımlarını istemek, Allah'tan başkasından dua ederek istemek dine karşı olmaktadır¹¹².

Üçüncüsü: Türbe ve bina üzerine kubbe kurup içinde kandil yakmak, onlara sadaka ve nezirler arz etmek İslâm dinine aykırıdır. Davaları bunlardır¹¹³.

¹⁰⁶ *Târih-i Cevdet*, VII, 191 (VII, 241-242).

¹⁰⁷ *Târih-i Cevdet*, VIII, 123-124 (VIII, 158-159).

¹⁰⁸ *Târih-i Cevdet*, VI, 121 (VI, 168).

¹⁰⁹ *Târih-i Cevdet*, VI, 121 (VI, 168).

¹¹⁰ *Târih-i Cevdet*, VIII, 79 (VIII, 104).

¹¹¹ Daha geniş bilgi için bkz. Fığlalı, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, s. 109-116; Ecer, *Târihte Vehhabi Hareketi ve Etkileri*, s. 77-86.

¹¹² Krş. Muhammed b. Abdilvehhâb, *Kesfu's-Şubuhât*, Riyad 1348, s. 34.

Araştırmacılar, Muhammed b. Abdilvehhâb'ın doktrinini genellikle şu dört başlık altında incelerler: 1- Tevhid, 2- Şefâat 3- Bid'at, 4- el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyu ani'l-Münker. Yukarıda görüldüğü gibi, Cevdet Paşa kısmen de olsa bunların tamamından söz etmiştir. Ancak detaya girdiğini söylememiz mümkün değildir. Özellikle onun dikkat çektiği husus Vahhâbî inançlarının ve davranış modellerinin Hâricîlere çok benzediğidir. Örneğin, son madde olan el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu ani'l-münker konusunda onların sert mizaçlarına ve halkı silah zoru ile mezheplerini kabule zorladıklarından söz eder. Ayrıca onların, Osmanlı idarecilerini en üst seviyede kendi inançlarına davet ettiklerine de dikkat çeker. Zira onlara göre Osmanlı'nın himaye ve temsil ettiği İslâmiyet, gerçek İslâmiyet değildir¹¹⁴.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

XVIII. yüzyılda ortaya çıkan Vehhâbîlik, Suudi Arabistan'ın resmi görüşü hüviyetindedir. Bu bakımdan, İslâm Mezhepleri Târihinde ciddi olarak araştırılması ve tanınması gerektiği kanaatındayız. Ancak İslâm Mezhepleri metodolojisi içerisinde Vehhâbîlik başlı başına bir mezhep olarak algılanabilir mi? Yoksa, bir başka mezhebin içerisinde farklı bir akım olarak mı değerlendirilmelidir? Özellikle lideri Muhammed b. Abdilvehhâb'ın görüşlerinden etkilendiği İbn Teymiyye mesleğini ihya etmekten başka bir şey değil midir? Bunların ayrı ayrı ele alınması ve incelenmesi lüzumludur. Bütün bunların cevaplandırılması bu araştırmanın sınırlarını zorlayacağından üzerinde yeterince duramayacağız. Zira konuyla ilgili araştırmacıların çok değişik görüşleri bulunmaktadır. Örneğin Hüsnü Ezber Bodur, *Dini İhya Hareketi Olarak Vehhâbîliğin Doğuşu, Gelişmesi, Sosyo-Politik ve Ekonomik Neticeleri*, adlı doktora çalışmasında Vehhâbîliğin hiçbir orijinal tarafının bulunmadığını, zira tamamen İbn Teymiyye ve İbn Kayyim'in görüşlerinin bir kopyası hüviyetinde olduğunu ifade eder¹¹⁵.

Vehhâbîlere göre Vehhâbîlik ayrı bir mezhep değildir. Onlar, "Biz itikatta Selef, amelde Hanbelî mezhebindeyiz; esasen Ahmed b. Hanbel itikat hususunda Selef mezhebinin nasçı (eseriye) kolunu temsil eder, onun amelde de yolu budur. Binaenaleyh biz amelde ve itikatta Hanbelîyiz, Vehhâbîlik diye bir şey yoktur. Muhammed b. Abdilvehhâb ilmen ve fiilen bu mezhebi yenileyen bir şeyhülislâm

¹¹³ *Tarih-i Cevdet*, VI, 123 (VI, 171-172). Her üç konu hakkında geniş bilgi için bkz. Fırlı, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, s. 100-115; Bodur, a.g.t., s. 33-40.

¹¹⁴ Hüseyin Gazî Yurdaydın, *İslâm Târihi Dersleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. Yay., Ankara 1971, s. 183.

¹¹⁵ Bodur, a.g.t., s. 32.

olmaktan başka bir şey değildir.” derler ¹¹⁶. Bir kısım araştırmacılara göre de, Vehhâbilik diğer bir çok dinlerde rastlanan puritanist (yobaz) reaksiyoner hareketlerin özelliklerini kendisinde toplayan bir yapıya sahiptir. Hz. Peygamber ve sahabelerden sonra, bid’atleri temizleyerek İslâm’ı ilk şekline döndürme fikri yeni değildir. İslâm cemiyeti içinde bu fikirler bir çok kere ortaya atılmış ve uygun zemin bulamayınca sönmüştür. Özellikle Moğol istilâsı dönemlerinde Mısır ve Suriye’deki Hanbelîler, İslâmiyet’i islah etme fikrini ileri atmışlardır. Vehhâbilik hareketi de bunlardan biridir. Ancak bu yeni hareket, diğerlerinin aksine kalıcı olmuş, dinî olmasının yanında sosyal, siyasal ve ekonomik bir bünye ve sistem oluşturmuştur ¹¹⁷. Ahmet Cevdet’in sık sık vurgu yaptığı ve Vehhâbililerin kendilerinden farklı bir yapıya sahip olduğunu ifade ettiği Kadızadeliiler hareketi de, dini islah hareketlerinden biri idi. Bu ve benzeri manada Osmanlı’da da pek çok dinî itirazlar olmuştur ¹¹⁸. Ancak Vehhâbililerde olduğu gibi kesin bir başarı göstererek kalıcı olamamışlardır.

Vehhâbililerin, amelde ve itikatta yeni bir takım esaslar kabul ettiklerini, kan dökerek derecede aşırı gittiklerini, fikir ve vicdan hürriyeti tanımadıklarını, bir çok yerde Ahmed b. Hanbel ve İbn Teymiyye’den de ayrıldıkları da söylenmektedir ¹¹⁹. Vehhâbilîğe Türk târihinde Haricilik hareketi olarak bakılmıştır ¹²⁰. Zira Haricî düşünce yapısı ile Vehhâbî zihniyeti arasında büyük benzerlikler bulunmaktadır.

Neşet Çağatay, Vehhâbililerin akıl, nakil ve amel konularında kendilerine örnek aldıklarını söyledikleri Selefîyye’nin, Ahmed b. Hanbel’in ve İbn Teymiyye’nin görüşlerini karşılaştırarak sonuçta Vehhâbilîğin ayrı bir mezhep sayılması gerektiğini söyler ¹²¹. Çağatay, Vehhâbililerin temel prensiplerini sayıp açıkladıktan sonra, bunların dışında bazı ferî meselelerde de Ehl-i Sünnet’ten ayrıldıklarını dile getirir. Bunlar şunlardır: 1- Namazın cemaatla kılınması farzdır ve her müslüman beş vakit namazda camiye gelmek zorundadır. 2- Müslümanlığı ameli

¹¹⁶ Yörükân, “Vahhâbilik”, s. 51.

¹¹⁷ Bodur, *a.g.t.*, s. VII.

¹¹⁸ Neşet Çağatay-İbrahim Agah Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Târîhi*, Ankara 1976, s. 227.

¹¹⁹ Yörükân, “Vahhâbilik”, s. 51; Fırlalı, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, s. 96.

¹²⁰ Fırlalı, *Çağımızda İtikadî ve Siyasi İslâm Mezhepleri*, s. 96; Vehbi Ecer, *Târîhte Vehhabi Hareketi ve Etkileri*, s. 7. Haricilikle ilgili geniş bilgi için bkz., Ethem Ruhi Fırlalı, *İbâdiyenin Doğuşu ve Görüşleri*; Aynı mlf. “Hariciliğin Doğuşu ve Firkalara Ayrılışı”, *AÜİFD*, c. XXII, s. 246-275; Aynı mlf., “Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler”, *AÜİFD*, c. XX, s. 219-248; Aynı mlf., “İbâdiyye’nin Siyasî ve İtikadî Görüşleri”, *AÜİFD*, c. XXI, s. 323-344.

¹²¹ Neşet Çağatay, “Vehhâbilik”, *İA*, XIII, 264.

tevhid inancına göre yerine getirmeyenlere harp ilan edilir ve bu gibilerin kestikleri kurbanlar yenmez. 3- Zekat vergidir. Hükümetin vergi almadığı kazançlardan da zekat alınmalıdır. 4- Sigara ve nargile içenlere, içki içenlere olduğu gibi kırk değnek vurulur¹²².

Cevdet Paşa'nın ise, Vehhâbîlikten "mezhep" olarak söz ettiği görülmektedir¹²³. O da, Vehhâbîlik ve Haricilik arasındaki benzerliklere dikkat çekmiştir. Bununla birlikte İbn Teymiyye ve İbn Kayyim'in düşüncelerinden etkilendiklerine, taassupla onların fikirlerini tatbikat safhasına koyduklarına, hatta taassupta onları geride bıraktığına dikkat çeker. Sonuç olarak Vehhâbîlik, Vehhâbîlerin kendilerini "Muvahhidûn" olarak adlandırmaları ve İbn Teymiyye'nin açıkladığı şekilde Ahmed b. Hanbel'in mezhebini devam ettiren Sünniler olarak görmelerine karşın, Cevdet Paşa'ya göre Hariciliğe benzeyen farklı bir mezheptir.

Zamanımızın araştırmacıları Vehhâbîleri İslâm'da reformcular, modernistler veya yenilikçiler diye vasıflandırır. Muhammed b. Abdilvehhâb'ın ortaya sürdüğü prensipler incelendiğinde, İbn Teymiyye tarafından tadil edilen Hanbelîliğin izleri görülür. Vehhâbîlere göre inançta bir mezhebe bağlılık yasaktır. İcihat kapısı kapanmamıştır. İcma'ı ve akla dayalı istihsan ve benzeri şeyleri reddeden Vehhâbîler, dini meselelerin hallinde akla yer vermemek, İslâm'ın kaynaklarını sadece Kur'ân ve Sünnetin zahirinde görmek, kendi inançlarında olmayan müslümanları kâfir saymak gibi anlayışları ile İslâm dinine hususî bir mana ve mahiyet vermişlerdir¹²⁴.

Halkın bazı hususlarda aşırılığına mukabil¹²⁵ Muhammed b. Abdilvehhâb'ın da ifrat ettiğini dile getiren Cevdet Paşa, halkın içinde yaşayan bazı bid'atlerin farkındadır. Ancak, bunu ıslah şekli Vehhâbîlerin Hâricî benzeri metotları değildir. Onların durumlarını Taha Akyol şöyle ifade eder: "Böyle bir sosyal ve zihni teâmülden yoksun olan bedevîler, şehirlerde terör estirirken, kalpleri uçsuz bucaksız çölün sorgusuz sualsiz, nizamsız, kuralsız, devletsiz 'anarşik' hürriyetinde idi"¹²⁶. Vehhâbîlik adeta Haricilerde olduğu gibi Bedevînin, Hadarîye karşı bir

¹²² Neşet Çağatay, "Vehhâbîlik", *İA*, XIII, 264.

¹²³ Süleyman Hayri Bolay da kaleme aldığı sözlükte "Vehhâbîlik" başlığı altında Vehhâbîliği bir mezhep olarak tanımlar (*Felsefî Doktrinler Sözlüğü*, İstanbul 1979, s. 284).

¹²⁴ Neşet Çağatay, "Vehhâbîlik", *İA*, XIII, 263.

¹²⁵ Halkın dinî bazı meselelerdeki aşırılıklarına dair bazı örnekler için bkz. Bodur, 18-20.

¹²⁶ Taha Akyol, "İslâm Tarihinde İlk Anarşistler Hâricilik Ruhu", *Tercüman*, 2 Şubat 1986.

protestosu niteliği de arz etmekte idi¹²⁷. Osmanlı sultanlarının himaye ve temsil ettikleri İslâmiyet onlara göre gerçek İslâmiyet değildi. Bu bakımdan Osmanlı sultanları ümmetin gerçek lideri olmaktan uzaktır. Dolayısıyla kendilerinin gerçek Müslüman olduklarına inanan Vehhâbiler, Osmanlı'ya baş kaldırımlardır¹²⁸.

Bir kısım araştırmacılar gibi¹²⁹ Ahmet Cevdet Paşa da Vehhâbîliğin ilk çıkışında dinî nitelik arz ettiği, ancak çok kısa bir zaman sonra Muhammed b. Abdilvehhâb'ın Muhammed b. Suûd ile ittifakının akabinde siyasî ve dünyevî bir yapı sergilediği görüşündedir. Bu yönü ile de Haricilik ile Vehhâbîlik arasında büyük benzerlikler bulunmaktadır. Zira, Hâricilik de, dinî olarak doğup hemen peşinden siyasî bir kimliğe bürünmüştür¹³⁰.

Vehhâbîliğin zuhur ettiği Necid bölgesi halkı Hz. Peygamber döneminde müslüman olmakla beraber, çok önceleri çok değişik inançlara sahip olmuştu. Bu itibarla farklı inançların halitası durumunda idi. Cevdet Paşa'nın sıklıkla vurgu yaptığı yalancı peygamber Müseylimetü'l-Kezzâb buradan çıktığı gibi, onun yanında Secâh, Tuleyha ve Esvedü'l-Ansî gibi diğer yalancı peygamberler de yine burada zuhur etmişti. Sonraki zamanlarda muhtelif isyancı gruplar burada görülmüştü. Kısaca isyankâr ruhlu ve yağmacılığa meyilli idiler ve cehalet de yaygın idi¹³¹. İşte İbn Abdilvehhâb ile İbn Suûd'un da bu özelliklere sahip olan bir ortamda dünyaya gelmesi ve yetişmesini, iyiye yorarak hareketin başarıya ulaşacağı ve batılın yenileceğine bir işaret sayanlar bulunmaktadır¹³². Bu görüşün aksine Cevdet Paşa, İbn Abdilvehhâb ile İbn Suûd'un yetiştikleri ortamın özelliklerini taşıdıklarını, bu nedenle de boşu boşuna Müslüman kanı döktüklerini ifade eder.

Cevdet Paşa'nın Vehhâbîlerin Tâif'e ilk girişlerinde şehri yağmaladıkları ve kitaplara iltifat etmeyip, ayaklar altına attıklarına ilişkin bilgiler, Vehhâbî zihniyetini belirlemesi açısından büyük öneme sahiptir. Ancak bütün bunların ilk dönem için

¹²⁷ Fazlurrahman, *İslâm*, çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın, İstanbul 1981, s. 246-247.

¹²⁸ Yurdaydın, *a.g.e.*, s. 183.

¹²⁹ Örnek olmak üzere bkz. Bodur, 58.

¹³⁰ Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Ethem Ruhi Fırlalı, *İbâdiyenin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 56-57.

¹³¹ Yörükân, "Vahhabîlik", s. 55-56; Fırlalı, Ethem Ruhi Fırlalı, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, s. 98; Reihani, A., *İbn Saoud of Arabia: His People and His Land*, London 1928, s. 237 (Bodur, 43'den naklen).

¹³² Farukî, Z., "A Note on the Wahhabiyan", *Islam and teh Modern Age*, February 1973, s. 38 (Bodur, 43'den naklen).

söz konusu olduğunu ifade etmekte yarar görmekteyiz. Çalışmamız da Vehhâbiliğin ilk dönemini kapsamaktadır. Ayrıca ilk dönem Vehhâbîlerin zihnî alt yapılarını görmek, zihniyetlerini anlamak için Cevdet Paşa'nın onların Mekke ve Medine'ye girişlerindeki uygulamalarına dair verdiği bilgiler önemlidir. Örneğin, Suûd'un Mekke halkına dinlerini öğretmek için topladığında onlara verdiği ilk ders, Cevdet Paşa'nın tabiriyle koyun çobanlarının dahi bildiği malumatlardır. Cevdet Paşa'nın Târihinde yer vermediği ancak *Târih-i Vehhâbiyân*'da yer alan iki husus çok önemlidir.

Birincisi: Suûd, Medine halkını şu hususlara uymaları için tamimde bulunmuştur: 1- Allah'a Vehhâbîlerin inançları ve kaideleri üzere itaat ve ibadet etmek. 2- Hz. Muhammed'e Vehhâbî imamının tayin ve tavsiye ettiği şekilde riayet etmek. 3- Medine içinde ve civarında mevcut türbe ve yapıları mezarları yıkıp, balık sırtı toprak yığılmış hale getirmek. 4- Muhammed b. Abdilvehhâb'ı Allah'tan ilham alarak mezhep kuran din müceddidi olarak tanımak. 5- Vehhâbî mezhebini kabul etmek istemeyenleri, öldürmek dahil, şiddetli takibata uğratmak. 6- Vehhâbîlere kale muhafızlığı verilmesini kabul etmek. 7- Dinî ve siyasî her türlü emir ve yasaklara uymak¹³³.

İkincisi: Suûd'un Medine halkına yaptığı hitaptaki şu ifadeler, gerçekten ilginçtir ve ilginçliğinden de öte, çok cüretkâr sözlerdir: "Ey Medine Halkı! ...Sizin dininiz bugün kemal derecesine erişti. İslâm'ın nimeti ile şereflenip Cenâb-ı Hakkı kendinizden razı ve hoşnut kıldınız. Artık âbâ ve ecdâdınızın bâtil inanışlarına meyil ve rağbetten ve onları rahmet ve hayırla yâd ve zikirden korkun ve kaçınınız. Ecdâdınız tamamen şirk üzere vefat ettiler..."¹³⁴. Bu ifadeler Vehhâbî bakış açısını belirlemek için iyi bir örnek teşkil eder.

Vehhâbiliğin Necid bölgesinde yayılması ve tutunmasını, o bölge halkının cehaletinden kaynaklandığını söyleyen Cevdet Paşa, ayrıca din kisvesi altında iktidar mücadelesinin ve dünya menfaatinin rol oynadığını da değişik vesilelerle anlatır. Cevdet Paşa'nın çok sık vurguladığı Vehhâbîlerin sert ve müsamahasız tavrını Gibb şöyle açıklar: "Vehhâbîler Ehl-i Sünnet tarafından kabul edilmiş bazı uygulamalara da sert ve müsamahasız tutumlarıyla İslâm cemiyetinde önemli yankılar uyandırdılar. Bütün Müslümanları müşriklikle suçlayarak Ahirette kendilerinden olmayanları gerçek inananlar (Vehhâbîler) in dışında görmüşlerdir"¹³⁵.

¹³³ Eyub Sabri, *Târih-i Vehhâbiyân*, s. 135-136; Neşet Çağatay, "Vehhâbilik", *İA*, XIII, 266; Ecer, *Târihte Vehhabi Hareketi ve Etikeleri*, s. 141.

¹³⁴ Eyub Sabri, *Târih-i Vehhâbiyân*, s. 175.

¹³⁵ Gibb, H. A., R., *Modern Trends in Islam*, The University of Chicago Press, Chicago 1974, s. 27 (Bodur, 36'dan naklen).

Yukarıda geçtiği gibi Cevdet Paşa'nın tenkit ettiği hususların başında Vehhâbîlerin bid'at ve şirk inançları gelir. Bid'at işleyen herkes onlara göre, müşriktir ve öldürülmesi gerekir. Bu nedenle Haremeyn bölgesinde adeta terör estirilmiştir. Örneğin ilk icraatları, bir sahabi olan Zeyd b. el-Hattab'ın mezarının yerle bir edilmesidir. Bundan sonra Mekke, Medine gibi işgal ettikleri her yerde öncelikle kubbeleri, mezarları ve ziyaret edilen İslâm büyüklerinin evlerini yıkmışlardır. İş öyle bir noktaya kadar gelmiştir ki, Hz. Peygamber'e bile Allah'ın birliğini bozacak düşüncesiyle aşırı tazimde bulunulmasına şiddetle karşı çıkmışlardır¹³⁶. Bu nedenledir ki, Medine'yi işgalleri sırasında Hz. Peygamber'in türbesini yağmalamışlar ve peşinden ziyareti yasaklamışlardır¹³⁷.

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz: Her dini grup ve hareketin birkaçı istisna edilecek olursa çıkışında mutlaka ya fertlerin ya da toplulukların menfaatleri ve siyasi ihtirasları bulunmaktadır. Ayrıca, kendilerini savunma noktasında ve meşru gösterme çabası içinde de görüşlerini Kur'ân ve Sünnet ile delillendirme yoluna gitmişlerdir. Mezhep mensupları gerçek inancın kendilerine ait olduğu ve ilâhî misyonu ancak kendilerinin temsil ettiğini iddia ederler. Vehhâbîlik de tabii olarak bu çerçevede değerlendirilmelidir. *Târih-i Cevdet*'te bununla ilgili ifadeleri çokça görmek mümkündür.

Cevdet Paşa, Osmanlı Devleti'nin parçalanmasında çok büyük bir paya sahip bulunan ve Müslümanlarca kutsal sayılan Haremeyn bölgesinde Müslümanlara yaptıkları nahoş uygulamalardan dolayı Vehhâbîlere husumet içindedir. Kaldı ki, kendisi Osmanlı resmî târihçisidir. Ancak onun resmî târihçi olması, onu hiçbir şekilde idare tarafından yapılan yanlışları müdafaaya götürmemiş, bilakis tenkit etmiştir. Zaman zaman tenkidinin dozajını artırmış ve idareciler ile alimlerin şahsi menfaatlerinden başka bir şey düşünmediklerini ifadenin yanında alimleri de Vehhâbîlik konusunda cehaletle suçlamıştır. Özellikle her iki tarafın, gaflet içinde bulunduğu ve konuyu basite indirgedikleri ve yasak savmak kabilinden konuşuklarını da dile getirmiştir.

Cevdet Paşa, bize göre Hasan Onat'ın ifadesi ile "fikirlerle hâdiselerin irtibatı"¹³⁸ metodunu *Târih-i Cevdet*'inde genel olarak ve Vehhâbîler hakkında da özel olarak başarıyla uygulamıştır. Verdiği bilgiler tam anlamıyla yeterlidir, demek mümkün değil ise de, genel yapısını vermesi açısından oldukça büyük bir öneme haizdir. Şu hususu tekrar edelim ki, Cevdet Paşa'nın söz konusu eserinde Vehhâbîlerin vasfı olarak belirlediği katı ve sert üslup, günümüz Vehhâbîliğinde oldukça yumuşama göstermiştir. Örneğin Abdülaziz b. Suûd'un yönetiminin en

¹³⁶ Zakir Kadirî, "Vehhâbîler", s. 126.

¹³⁷ Ecer, Ecer, *Târihte Vehhabi Hareketi ve Etkileri*, 141.

¹³⁸ Hasan Onat, *Emevîler Devri Şîî Hareketleri ve Günümüz Şîiliği*, Ankara 1993, s. 2.

belirgin hususiyetlerinden biri olan, bedevileri iskânı ile otomobil, telefon, telgraf gibi modern tekniğin gerekli gördüğü yabancı ürünlerin kullanılması başlangıçta sert tepkilere yol açmış, ancak zamanla bu reaksiyonların tedricen azaldığı görülmüştür. Şüphesiz Vehhâbî muhafazakârlığındaki yumuşamanın sebepleri arasında yabancılarla iyi ilişkiler içine girmeleri ve Hicaz'ın ele geçirilişinden sonraki gelişmeler de eklenebilir¹³⁹. Vehhâbî inancına göre, Cevdet Paşa'nın da bahsettiği tütün, nargile, kahve gibi vücuda zararlı olan ve haram sayılan şeyleri kullananlara ve içki içenlere kırk değnek vurulurken, daha sonra kahve ve tütün gibi şeylere, hacıların Bâki' mezarlığını ziyaretlerine ve Câferî mezhebinde olanların hac etmelerine izin verilmiştir¹⁴⁰. Şüphesiz bu, Cevdet Paşa'nın sözüntü ettiği ve kaşıkla değil de elle yemenin gerekliliğine inanan ilk dönem Vehhâbîliğine göre ile kıyaslanamayacak bir gelişmedir.

ABSTRACT

The book, called Târih-i Cevdet written by Ahmet Cevdet Pasha who is multilateral scientist, is one of serious historical sources. Cevdet Pasha gives serious know ledges about Vehhabism and Durzism at this book. In the present study, Vehhabism is only mentioned. Cevdet Pasha has given knowledges about first part of Vehhabism at which it was born and it was finited by execution of Abdullah b. Suud. In addition to this, Cevdet Pasha has given some know ledges about mentality and faith of Vehhabism. According to Cevdet Pasha, as if Vehhabism is continuation of Haricism at history.

¹³⁹ Bodur, *a.g.t.*, 133.

¹⁴⁰ Neşet Çağatay, "Vehhâbîlik", *İA*, XIII, 265.